

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Буник М. З.

**ПРИНЦИПИ МОДЕЛЮВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СФЕРИ
САМОВРЯДНИХ ВІДНОСИН**

Монографія

Рекомендувала Вчена рада
Національного університету «Львівська політехніка»

Львів
ЛА «Піраміда»
2024

УДК 32.001: 303.09

Б 91

Рецензенти

Петровський П. М., доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного врядування Інституту адміністрування, державного управління та професійного розвитку НУ «Львівська політехніка»;

Сурай І. Г., доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Федорчак О. В., доктор наук з державного управління, доцент, доцент кафедри публічного врядування Інституту адміністрування, державного управління та професійного розвитку НУ «Львівська політехніка»;

Карівець І. В., доктор філос. наук, доцент, завідувач кафедри філософії НУ «Львівська політехніка».

Рекомендувала Вчена рада Національного університету «Львівська політехніка» (Протокол № 17 від 26 листопада 2024 року)

Надруковано у друкарні ЛА «ПІРАМІДА»,
свідоцтво державного реєстру: серія ДК № 6442 від 22.10.2018 р.

Буник М. З.

Б 91 Принципи моделювання громадянського суспільства як сфери самоврядних відносин: монографія. Львів: ЛА «Піраміда», 2024. – 168 с. – ISBN 978-966-441-812-3

Розглянуто моделі громадянського суспільства у сучасному політико-управлінському науковому дискурсі. На основі системного підходу здійснено критичний аналіз цих моделей та запропоновано варіанти їх адекватного застосування.

Для теоретиків у сфері політології, публічного врядування та соціології, для викладачів, які читають курси про громадянське суспільство, а також аспірантів.

ISBN 978-966-441-812-3

УДК 32.001: 303.09

© М. З. Буник, 2024

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. Джерельна база та методологічні основи моделювання громадянського суспільства	9
1.1. Стан дослідження проблеми громадянського суспільства як сфери самоврядних відносин.....	9
1.2. Системний підхід та його методологічна роль в аналізі суспільно-управлінських процесів.	26
Розділ 2. Принципи моделювання громадянського суспільства в історії політико-управлінської думки.....	49
2.1. Становлення та зміна принципів моделювання громадянського суспільства (від Платона до Канта)	49
2.2. Синтез принципів моделювання громадянського суспільства у ХІХ – першій половині ХХ століття.	62
Розділ 3. Сучасні моделі громадянського суспільства та їх типологізація	78
3.1. Громадянське суспільство як модель суспільного ладу....	80
3.2. Модель «громадянське суспільство – держава»	90
3.3. Громадянське суспільство як модель соціальної сфери .	106
3.4. Комунікаційна модель громадянського суспільства.....	122
3.5. Транзитна модель громадянського суспільства.....	133
3.6. Модель «міжнародне громадянське суспільство»	144
Висновки.....	161

ВСТУП

Громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, цінності громадянського суспільства – ці поняття поряд з іншими, такими як *демократія, ринкова економіка, лібералізм і правова держава* вживають сьогодні досить часто. Їх використання зумовлене і станом сучасних соціальних відносин, і розширенням наукових досліджень останніх. Цей факт, проте, не свідчить про повноту вивчення цих понять і, тим паче, про їх однозначне тлумачення. Спектр поняття громадянського суспільства сьогодні сягає від характеристики перших ліберально-демократичних суспільств Нового часу до суспільства майбутнього, від світової спільноти до вузького сектору громадських організацій. Попри те, що за останні сорок років громадянське суспільство стало предметом емпіричних і теоретичних досліджень сотень науковців у різних країнах світу, дискусії щодо змісту цього поняття та його методологічного значення надалі актуальні.

Особливої актуальності тема громадянського суспільства набула в країнах, які стоять перед проблемою зміни соціальної структури, подолання різних форм авторитарних чи тоталітарних режимів, пошуку нових форм суспільної організації, самоорганізації та демократичного врядування. Становлення, функціонування й розвиток громадянського суспільства стали одним з головних векторів, які вказують напрями нових соціальних перетворень. До таких країн належить і Україна.

Здійснення цих перетворень, однак, потребує їх теоретичного обґрунтування із залученням сучасних методологій наукового соціального пізнання. Використання поняття громадянського суспільства для визначення мети соціальних змін вимагає репрезентації його в моделях, які творить і якими оперує сучасна соціальна наука, та перевірки щодо можливостей втілення їх у життя. Така репрезентація дасть змогу не тільки розробити адекватні моделі таких змін, а й уможливить їх застосування для аналізу сучасної та прогнозування майбутньої ситуації в суспільстві, а перевірка зможе запобігти надмірному захопленню нормативними ідеями, оскільки від перспективи реалізувати відповідні моделі залежить і їх мотиваційна сила. Для соціальної науки патетика щодо громадянського суспільства мало важить без побудови конкретних моделей його функціонування і відповідно обґрунтування їх важливості для розуміння розвитку суспільства загалом.

Окрім того, для української політичної та управлінської науки, яка досліджує поняття громадянського суспільства насамперед у взаємозв'язку з вивченням трансформаційних процесів, важливим є досвід західної соціальної та політичної науки, яка має тривалу традицію формування поняття громадянського суспільства, і яка тепер виходить на нові горизонти в пошуках його змісту.

Це дослідження пропонує подивитися на громадянське суспільство крізь призму системного підходу, і за його допомогою виявити і проаналізувати принципи моделювання громадянського суспільства як сфери самоврядних відносин в контексті їх використання для аналізу суспільних процесів в Україні. Системний підхід дає змогу висловити соціально-філософські конструкції мовою сучасної політико-управлінської науки, допомагає краще зрозуміти побудову соціальних моделей, їх доцільність та адекватність, а також робить можливим їх практичне застосування.

Книжка побудована таким чином: спочатку розглядається методологія системного підходу в контексті її використання для аналізу принципів моделювання громадянського суспільства; далі досліджується виникнення та розвиток поняття громадянського суспільства, а також зміна принципів його моделювання в історії політико-управлінської думки; і на завершення пропонується реконструкція, аналіз та типологізація сучасних моделей громадянського суспільства відповідно до положень системного підходу, а також можливості їх використання для аналізу суспільних процесів.

Публікація не призначена для широкого читацького загалу. Вона може бути корисною для теоретиків у сфері політології, публічного врядування та соціології, для викладачів, які читають курси про громадянське суспільство, а також аспірантів, як один з варіантів проведення наукового дослідження.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ МОДЕЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Стан дослідження проблеми громадянського суспільства як сфери самоврядних відносин

Поняття громадянського суспільства набуло останніми десятиліттями популярності завдяки політичним та соціальним змінам, які відбулися і відбуваються в багатьох країнах із недемократичними режимами. Ця політична актуальність зумовила активізацію його наукових досліджень.

Науковці звертаються передусім до джерел, тобто до історичного становлення поняття громадянського суспільства. Багато науковців починають свої дослідження саме з вивчення праць своїх попередників. Одним із найбільших дослідників у цій царині є М. Рідель¹, який докладно досліджує появу поняття громадянського суспільства в Арістотеля, його розвиток у схоластичній та реформістській літературі, у Новий час до ліберальних, марксистських та соціалістичних теоретиків XIX століття. Історичні екскурси роблять також Г. Франкенберг², Ч. Тейлор³, Дж. Коген, Е. Арато⁴, Дж. Кін⁵,

¹ *Riedel M.* Gesellschaft, bürgerliche // Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Brunner O., Conze W., Koselleck R. (Hrsg.) – Stuttgart: Klett-Cotta, 1992. – Bd. 2. – S. 719–800.

² *Frankenberg G.* Die Verfassung der Republik: Autorität und Solidarität in der Zivilgesellschaft. – Baden-Baden: Nomos, 1996. – 262 S.

³ *Taylor Ch.* Die Beschwörung der Civil Society // Europa und die Civil Society/ Castalgandolfo-Gespräche 1989. Hrsg. Michalski K. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 52–81.

⁴ *Cohen J., Arato A.* Civil Society and Political Theory. – Cambridge: MIT Press, 1992. – 600 p.

⁵ *Keane J.* Democracy and Civil Society. On The Predicaments of European Socialism, the Prospects for Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power. – London: Verso, 1988. – 253 p. *Keane J.* (Ed.) Civil Society and the State. New European Perspectives. – London: Verso, 1988. – 421 p. *Keane J.* Civil Society. Old Images, New Visions. – California: Stanford University Press, 1998. – 201 p.

А. Селігман⁶ тощо. Зокрема Ч. Тейлор розрізняє дві лінії розвитку поняття громадянського суспільства: Л- та М-течії. Л-течія ґрунтується на ідеї Дж. Лока про автономність і першість суспільства приватних власників щодо держави. М-течія надає перевагу громадським цінностям та публічній сфері й опирається на ідеї Ш. Монтеск'є.

Особливу увагу в історичній перспективі приділено періодові XVII–XIX століть, коли *громадянське суспільство* стало частиною різноманітних соціальних та політичних теорій. Вивчаючи праці Т. Гоббса, Дж. Лока, шотландських моралістів та німецьких філософів, французьких революціонерів та американських „батьків нації”, а також ідеологів політичних рухів, дослідники зосереджують свою увагу на місці цього поняття в їхніх теоріях, на співвідношенні його з іншими поняттями. Концепції суспільного договору, природного стану і права, приватної власності, людських та громадянських прав, свободи і держави, та їх взаємозв'язок із громадянським суспільством стають предметом дослідження таких дослідників, як В. Рьоріх⁷, Г. Медік⁸, К. Макферсон⁹, Й. Гайле¹⁰, К. Кроков¹¹, Г. Шульц¹², Г. Діппель¹³, І. Фетчер¹⁴,

⁶ *Seligman A.* The Idea of Civil Society. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – 241 p.

⁷ *Röhrich W.* Sozialvertrag und bürgerliche Emanzipation. Von Hobbes bis Hegel. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1972. – 82 S.

⁸ *Medick H.* Naturzustand und Naturgeschichte der bürgerlichen Gesellschaft. Die Ursprünge der bürgerlichen Sozialtheorie als Geschichtsphilosophie und Sozialwissenschaft bei Samuel Pufendorf, John Locke und Adam Smith. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1981. – 330 S.

⁹ *Macpherson C. B.* Die politische Theorie des Besitzindividualismus von Hobbes bis Locke. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1990. – 374 S.

¹⁰ *Gaile J.* Menschenrecht und bürgerliche Freiheit. Ideologiebildung im Zeichen der entstehenden bürgerlichen Gesellschaft 1789 bis 1848. – Marburg, 1978. – 309 S.

¹¹ *Krockow, Ch. G. v.* Herrschaft und Freiheit. Politische Grundpositionen der bürgerlichen Gesellschaft. – Stuttgart: Metzler, 1977. – 172 S.

¹² *Schulz G.* Die Entstehung der bürgerlichen Gesellschaft. Zur Genesis politischer Ideen und Begriffe // Schulz G. Das Zeitalter der Gesellschaft. Aufsätze zur politischen Sozialgeschichte der Neuzeit. – München: Piper, 1969. – S. 13–111.

¹³ *Dippel H.* Individuum und Gesellschaft. Soziales Denken zwischen Tradition und Revolution: Smith, Condorcet, Franklin. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1981. – 269 S.

В. Ойхнер¹⁵ та багатьох інших. Громадянське суспільство в контексті розвитку ліберальних та демократичних ідей досліджують Л. Галл¹⁶, В. Моммзен¹⁷, Г. Ляйбгольц¹⁸, Р. Дарендорф¹⁹ тощо.

Окрім історії поняття громадянського суспільства, предметом дослідження є також історія феноменів, які позначаються цим поняттям. Г. Арндт²⁰ зосереджується на соціальній сфері і показує як вона поступово руйнує античний ідеал публічної (політичної) та приватної сфер. К. Шмітт навпаки тлумачить публічну (дискурсивну) сферу як аполітичну, яка протистоїть владним структурам²¹. Цю традицію продовжує Ю. Габермас²². Його «Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянського суспільства» стало хрестоматійним у дослідженні громадського спілкування. Ю. Габермас розробляє концепцію громадськості (відкритості) і на основі історичних джерел розглядає виникнення та розвиток цього феномену в Англії, Франції та Німеччині, починаючи від XVIII століття і до наших днів. Особливу увагу приділено

¹⁴ *Fetscher I.* Herrschaft und Emanzipation. Zur Philosophie des Bürgertums. – München: Piper, 1984. – 317 S.

¹⁵ *Euchner W.* Egoismus und Gemeinwohl. Studien zur Geschichte der bürgerlichen Philosophie. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1973. – 250 S.

¹⁶ *Gall L.* Liberalismus und „bürgerliche Gesellschaft“. Zu Charakter und Entwicklung der liberalen Bewegung in Deutschland // HZ. 220 (1975). – S. 324–356.

¹⁷ *Mommsen W. J.* Der deutsche Liberalismus zwischen „klassenloser Bürgergesellschaft und „organisiertem Kapitalismus“. Zu einigen neuen Liberalismusinpretationen // GG 4 (1978).

¹⁸ *Leibholz G.* Strukturprobleme der modernen Demokratie. 3. Aufl. – Frankfurt am Main: Athenäum Fischer, 1974. – 352 S.

¹⁹ *Dahrendorf R.* Gesellschaft und Demokratie in Deutschland. – München: Piper, 1965. – 516 S. *Dahrendorf R.* Fragmente eines neuen Liberalismus. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987. – 271 S.

²⁰ *Arendt H.* The Human Condition. – Chicago: University of Chicago Press, 1998. – 370 p. *Arendt H.* Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. – München; Zürich: Piper, 1991. – 758 S.

²¹ *Schmitt C.* Legalität und Legitimität. – München: Duncker & Humblot, 1932. – 98S.

²² *Habermas J.* Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. – Frankfurt am Main Suhrkamp, 1990. – 391S.

структурним змінам громадськості у взаємозв'язку з розвитком соціальної держави та засобів масової комунікації. Йому належить поняття *життєвого світу*, яке він протиставляє бюрократичній державі та ринковій економіці. І хоча Ю. Габермас сам тлумачить громадянське суспільство суто як сферу приватної автономії, його ідея життєвого світу покладена в основу одного з основних напрямів сучасної інтерпретації громадянського суспільства.

У Ч. Тейлора²³ предметом дослідження в цьому контексті є сфери економіки та громадськості, у Р. Козеллека²⁴ – середнього класу та моралі. У своїх працях Р. Козеллек показує, як наголошення на моральній опозиції до „політичної” держави послужило основою до виникнення „неполітичного” громадянського суспільства. Окрім того, Р. Козеллек тлумачить громадянське суспільство як суспільство перехідного часу. Громадянське суспільство ХІХ століття він називає перехідним суспільством від станового минулого до демократичного майбутнього.

Частина авторів, за традицією А. Фергюсона, зосереджується на дослідженні історичного розвитку сучасних ліберально-демократичних суспільств Заходу. Предметом дослідження тут є становлення ринкової економіки, відносин власності, виробництва та обміну, проблеми соціального розмежування та розвитку соціальних груп і прошарків, а також виникнення громадянської культури та її вплив на правову й політичну сфери. Серед багатьох науковців виділяються Й. Вьознер²⁵, А. Маєр²⁶, О. Гінтце²⁷,

²³ Taylor Ch. Die Beschwörung der Civil Society // Europa und die Civil Society/Castelgandolfo-Gespräche 1989. Hrsg. Michalski K. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 52–81.

²⁴ Koselleck R. Kritik und Krise. Ein Beitrag zur Pathogenese der bürgerlichen Welt. – Freiburg Br.; München: Alber, 1959. – 229 S. Koselleck R. Drei bürgerliche Welten? // Europa und die Civil Society/Castelgandolfo-Gespräche 1989. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. Hrsg. Von Krysztof Michalski. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 118–129.

²⁵ Wössner J. Citoyen und Bourgeois. Das Bürgertum als soziale Struktur – Aufgabe oder Ende? // Schmollers Jahrbuch f. Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft. – Berlin: Duncker & Humblot, 1967. –Jg.87.

²⁶ Mayer A. J. The Lower Middle Class as Historical Problem // The Journal of Modern History. – 1975. – №47. – P. 409–436.

Т. Ніппердай²⁸, У. Гальтерн²⁹ та інші, чії дослідження припадають переважно на 50–70–ті роки ХХ століття. У. Гальтерн тлумачить становлення новочасного громадянського суспільства як історію особистого, політичного та соціального звільнення.

Дж. Александер³⁰ виокремлює три стадії розвитку ідей та практики громадянського суспільства: від кінця ХVІІ до першої половини ХІХ століття, від середини ХІХ до другої половини ХХ ст. і, зрештою, сучасний етап пов'язаний з новою хвилею демократизації. Перша стадія пов'язана з теоретичною концептуалізацією громадянського суспільства як позадержавної сфери, що включала широкий спектр організацій, у тому числі ринкових. Громадянське суспільство розглядалося як моральна і етична сила для подальшого розвитку суспільства. Друга стадія пов'язана з першим досвідом капіталістичного розвитку зводила громадянське суспільство до сфери корисних приватних інтересів без моральних обмежень. На третій стадії громадянське суспільство диференціюється від держави, ринку та інших сфер і позначає сферу солідарності, життєвий світ локальних культур і спільнот. Ці стадії відображають основні етапи історичної зміни ідеального типу громадянського суспільства під впливом суспільної реальності. У цьому контексті В. Ойхнер³¹ розглядає суперечності між ранньоновочасними соціальними теоріями та реаліями капіталістичного класового суспільства.

²⁷ *Hintze O.* Der Beamtenstand (1911) // *Hintze O.* (Hrsg.) *Soziologie und Geschichte* (Gesammelte Abhandlungen, Bd.2) – Göttingen, 1964. – S. 66-125.

²⁸ *Nipperdey T.* Verein als soziale Struktur in Deutschland im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert // *H. Boockmann u. a.,* *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert.* – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1972. – S. 1–44.

²⁹ *Haltern U.* Bürgerliche Gesellschaft: sozialtheoretische und sozialhistorische Aspekte. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1985. – 131 S.

³⁰ *Alexander J. C.* Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations // *Alexander, Jeffrey C.* (Ed.) *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization.* – London etc.: Sage, 1998. – P. 1–19.

³¹ *Euchner W.* Egoismus und Gemeinwohl. Studien zur Geschichte der bürgerlichen Philosophie. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1973. – 250 S.

Група авторів досліджує власне трансформаційні процеси і роль у них громадянського суспільства. Предметом дослідження для них є і суспільні рухи, які виникають в недемократичних країнах, і теоретичні дискусії щодо громадянського суспільства, а також становлення громадських організацій (людські права, жіночі, зелені) та їх роль у демократизації суспільства. Вивчення цих процесів має здебільшого регіональний характер. Досвід Латинської Америки вивчали Ф. Вефорт, А. Штепан, Ф. Кардозо, Б. Ламуньєр, М. Гарретон, Г. О'Доннелл. Південної Європи – Ф. Шміттер, Н. Діамандурос, Г.- Ю. Пуле, Р. Гантер³², Східної Європи – Г. Дубіель, К. Байме, Дж. Лінц. Докладніше приклад Польщі досліджували Б. Геремек, К. Войцицький, М. Кеннеді, А. Турен, К. Міхальські, Угорщини – Й. Кіш, Я. Корнаї, Г. Тамаш, А. Рона-Таш, Т. Бауер, Е. Салаї, Е. Ганкіш, І. Шелений, Е. Арато³³.

Теоретичні засади відродження громадянського суспільства в соціалістичних країнах розробили А. Міхнік та Я. Куронь. А. Міхнікові належить ідея «нового еволюціонізму», а Я. Куроню – «революції, що сама себе обмежує». А. Міхнік протиставляє громадянське суспільство, лібералізм та Європу націоналізму, фундаменталізму та ксенофобії.

Широкого розголосу набула також теоретична дискусія між В. Гавелом та В. Клаусом у Чехії щодо організації соціального життя посткомуністичних країн та побудови демократії. Якщо для В. Клауса визначальним для побудови демократії було існування ринкової економіки, то В. Гавел надавав перевагу громадянському суспільству як суспільству громадян, які беруть активну участь у громадському житті та ухваленні рішень. Окрім того, В. Гавелу належить ідея «антиполітичної політики»³⁴.

³² *Diamandouros N., Puhle H.- J., Gunther R. Conclusion // Diamandouros N., Puhle H.- J., Gunther R. (Hrsg.) The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in Comparative Perspective. – Baltimore: John Hopkins, 1995. – P. 389–414.*

³³ *Cohen J., Arato A. Civil Society and Political Theory. – Cambridge: MIT Press, 1992. – 600 p.*

³⁴ *Havel V., Klaus V. with Commentary by P. Pithart. Rival Visions // Journal of Democracy. – 1996. – Vol.7. – №1. – P. 12–23. Havel V. Anti-Political Politics //*

Як мету і засіб емансипативної практики розглядає громадянське суспільство М. Кеннеді. Воно для нього не тільки соціальне утворення, а й культурне. Концепція громадянського суспільства давала змогу інтелектуалами, з одного боку, формувати альтернативне комунізму бачення суспільного розвитку, з іншого, дозволяла представити чисельні прояви громадської активності у формі спільноти, що протистоїть владі³⁵.

В середині 80-х Ф. Шміттер³⁶ будує ідеальну модель трансформації, виокремлюючи в ній три фази: лібералізацію, демократизацію і демократичну консолідацію. Опираючись на цю модель, В. Меркель і Г. Лаут³⁷ пропонують свою динамічну модель громадянського суспільства під час трансформації. Вони вказують на відмінність перебігу трансформації в різних країнах, на різні фактори, які можуть впливати на цей перебіг, а також на амбівалентність ролі громадянського суспільства в різних країнах залежно від обставин: домінування економічних інтересів може посилювати дезінтегративні тенденції; намагання зберегти привілеї та соціальні гарантії можуть блокувати реформи; авторитарно організовані групи створюють проблеми для демократичної взаємодії, деколи виявляють фундаментальну нетолерантність; незадоволення ходом реформ може призводити до антидержавних акцій. О. Енкарнасьйон, опираючись на досвід Бразилії та Іспанії, піддає сумніву визначальну роль громадянського суспільства для демократичної консолідації³⁸.

Події у трансформаційних країнах поставили питання

Civil Society and the State. New European Perspectives. Ed. John Keane. – London: Verso, 1988. – P. 381–398. *Pontuso J.* Transformation Politics: The Debate Between Vaclav Havel and Vaclav Klaus on The Free Market and Civil Society // *Studies in East European Thought* 54. – Kluwer Academic Publishers, 2002. – P. 153–177.

³⁵ *Kennedy M.* Cultural formations of postcommunism: emancipation, transition, nation, and war. – Minneapolis: The University of Minnesota Press, 2002. – 36 p.

³⁶ *O'Donnell G., Schmitter Ph. eds.* Transitions from Authoritarian Rule. – 4 vols. – Baltimore: John Hopkins, 1986.

³⁷ *Lauth H.-I., Merkel, W.* Zivilgesellschaft im Transformationsprozess. Länderstudien zu Mittelost- und Südeuropa, Asien, Afrika, Lateinamerika und Nahost// *Politikwissenschaftliche Standpunkte.* – Mainz, 1997. – Bd. 3. – 385 S.

³⁸ *Енкарнасьйон О.* Місіонері Токвіля // *І.* – 2001. – №21. – С. 66–78.

про роль громадянського суспільства в сучасних західних демократіях. Основними контекстами, в межах яких ведеться дослідження громадянського суспільства, є структурні відмінності сучасних суспільств Заходу, криза суспільства загального добробуту, пошук нових сфер соціальної взаємодії, соціального захисту, а також шляхів подальшої демократизації. Йдеться про визначення нормативних основ громадянського суспільства, його фундаментальних цінностей, його місце в теорії демократії та інших політичних теоріях, а також соціальних науках. Теоретичними проблемами в цій царині займалися Б. Барбер, П. Розанвалон, П. Вівре, К. Лефор, Н. Боббіо, А. Горц, А. Турен, Ж. Жільяр, К. Оффе, Ю. Габермас, Р. Кьослер, Г. Мельбер, М. Кеннеді, Дж. Кін, Дж. Коген, Е. Арато, Е. Шілз, Е. Геллнер. Е. Геллнерові³⁹ належать поняття модульної людини та стандартного представника кодифікованої культури як суб'єктів громадянського суспільства.

Особливо слід відзначити працю Дж. Коген та Е. Арато «Громадянське суспільство та політична теорія»⁴⁰. Автори розглядають концепцію громадянського суспільства в контексті сучасної політичної теорії і намагаються показати, як нормативні теорії демократії співвідносяться з інститутами та динамікою розвитку громадянського суспільства. Громадянське суспільство для них є сферою соціальної інтеграції на основі нормативно-правових компонентів та принципів асоціації. Важливість цієї концепції для Дж. Коген і Е. Арато полягає в можливості її використання для критики сучасних суспільств.

Значний внесок у дослідження ідеї громадянського суспільства зробив Дж. Кін. На одному з перших місць у його працях перебуває проблема співвідношення громадянського суспільства і держави. Дж. Кін виділяє три підходи в дослідженні цього співвідношення: аналітичний, політичний та нормативний. Аналітичний підхід покликаний пояснити

³⁹ *Gellner E. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals. - Penguin Group. 1996. 240p.*

⁴⁰ *Cohen J., Arato A. Civil Society and Political Theory. – Cambridge: MIT Press, 1992. – 600 p.*

комплекс соціально-політичних відносин. Він використовується для аналізу виникнення, розвитку та трансформації окремих інститутів, або соціальної системи загалом. Політичний підхід спрямований на вироблення практичних рекомендацій у політичній діяльності, що стосується опозиційних соціальних рухів, груп впливу, громадської думки. Нормативний підхід наголошує на важливості розрізнення громадянського суспільства і держави для сучасних демократій. При цьому акцентується насамперед значення плюралізму та необхідність його збереження для успішного демократичного існування суспільства⁴¹.

На важливості громадянського суспільства для демократії наголошує Б. Барбер⁴². Для нього громадянське суспільство – це суспільство активних громадян, діяльність яких спрямована на підвищення цивілізованих норм співжиття та примноження загального добробуту. На потребі підвищити соціальну активність громадян наголошує також У. Бек⁴³.

Ральф Дарендорф окреслює громадянське суспільство як „медіум свободи” і виділяє три його основні ознаки : а) множинність об’єднань. «Єдина державна церква немає нічого спільного з громадянським суспільством, тоді як кілька незалежних від держави церков належать до нього»⁴⁴; б) автономія організацій та інституцій від владного центру. При цьому малі та середні підприємства є так само складовими громадянського суспільства як і громадські об’єднання, організації, фонди; в) громадянська свідомість. Активна участь у громадському житті у поєднанні з толерантністю, ненасильством, цивілізованістю характеризують членів громадянського суспільства.

Вплив плюралізму та лібералізму на моральний

⁴¹ Keane J. (Ed.) *Civil Society and the State. New European Perspectives.* – London: Verso, 1988. – 421 p.

⁴² Barber B. R. *A Place for Us. How to Make Society Civil and Democracy Strong.* – Hill and Wang, 1998. – 166p.

⁴³ Beck U. *Mehr Zivilcourage bitte. Ein Vorschlag an die Adresse Gerhard Schröders: Wir brauchen eine Gesellschaft engagierter Individuen // Die Zeit.* – 2000. – 25. Mai.

⁴⁴ Dahrendorf R. *Der moderne soziale Konflikt: Essey der Politik der Freiheit.* – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1992. – S.69.

розвиток громадянського суспільства досліджує Н. Розенблум⁴⁵. Про моральність та високу культуру громадянського суспільства пише Е. Шилз⁴⁶. Про джерела цієї моральності розмірковує Р. Рорті⁴⁷, на великому значенні громадянського суспільства та культури для ліберальної демократії наголошує Ф. Фукуяма⁴⁸.

Співвідношення понять нації, націоналізму та громадянського суспільства досліджує Е. Шилз⁴⁹. Для нього обидва феномени тісно пов'язані. Національність є невідмінною частиною, а можливо і передумовою існування громадянського суспільства. Про співвідношення націоналізму та громадянського суспільства розмірковують також Е. Геллнер, К. Келгаун, М. Кеннеді⁵⁰.

Часткові форми соціальності досліджують комунітаристи (В. Різе-Шефер, А. Етціоні, М. Волзер, Ч. Тейлор, К.- Г. Нуссер тощо). Вони розглядають людину як соціальну істоту. Ця соціальність передує будь-якій політичній чи економічній діяльності та є основою будь-якого людського об'єднання. Ідея громадянського суспільства для М. Волзера полягає не в досягненні загальної суспільної мети, а в створенні умов для реалізації часткових бажань окремих індивідів і груп⁵¹.

Окрім теоретичних напрацювань, науковці проводять конкретні емпіричні дослідження громадських організацій та інституцій, місцевого самоврядування, самопомоги, добровільних об'єднань та засобів масової комунікації.

⁴⁵ Розенблум Н. Громадянські суспільства: лібералізм та моральні впливи плюралізму // *І.* – 2001. – №21. – С. 6–29.

⁴⁶ Shils E. Was ist eine civil society // *Europa und die Civil Society/ Castelgandolfo-Gespräche 1989. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. Hrsg. Von Krysstof Michalski. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 13-51.*

⁴⁷ Рорті Р. Постмодерністський буржуазний лібералізм // *І.* – 2001. – №21. – С. 58–72.

⁴⁸ Фукуяма Ф. Примат культури // *І.* – 2001. – №21. – С. 48–57.

⁴⁹ Шилз Е. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство // *І.* – 2001. – №21. – С. 79–101.

⁵⁰ Кеннеді М. Исторична спадщина та громадянське суспільство: альтернативи нації в Східній Європі // *Україна модерна. 1996. – Ч.1. – С. 114–131.*

⁵¹ Walzer M. The Civil Society Argument // Chantal Mouffe (Hrsg.), *Dimension of Radical Democracy. – London, 1992. – S. 89–107.*

Відомим дослідником громадської активності є Р. Патнем⁵². Висновки, які він зробив на основі широких досліджень в Італії та Америці, свідчать, що громадська активність сприяє здоровим нормам взаємності, посилює довіру, полегшує координацію та комунікацію. Однак, не менш відомий М. Олсон наголошує, що тісно переплетені соціальні, економічні та політичні організації схильні до непродуктивної монополізації та корупції⁵³.

У Німеччині у рамках вивчення громадянського суспільства особливого поширення набуло дослідження добровільної неоплачуваної діяльності (У. Матьйо, Ш. Валь, А. Габш, В. Детлінг, Г. Буркерт-Дотоло тощо)⁵⁴.

Дослідники М. Віндфур, Г. Вальк, А. Бруннгребер, Д. Янет, К. Верніке та інші звертають увагу на діяльність громадських організацій. Зокрема М. Віндфур вказує на різноманітність цих організацій. Вони можуть бути емансипованими і контрольованими, вони можуть бути консервативними і прогресивними, авторитарними і неоліберальними. Відповідно їхньої ролі не можна оцінювати однозначно, і самі громадські організації не можуть сприйматися як єдина спільнота чи суспільство⁵⁵.

Критичним ставленням до ідеї громадянського суспільства відзначається А. Селігман. Він вказує на відмінне його розуміння на Заході та на Сході, в історичній перспективі й сьогодні. Виходячи з поняття громадянського суспільства, сформованого шотландськими моралістами, він наголошує неадекватність його використання в сучасних умовах. А. Селігман виокремлює три аспекти сучасного поняття громадянського суспільства: як політичний слоган, як аналітичний концепт та як нормативний ідеал, однак дуже

⁵² Putnam R. Making Democracy Work. Civic Tradition in Modern Italy. – Princeton: Princeton Univ. Press, 1993. – 258 p.

⁵³ Olson M. The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities. – New Haven: Yale University Press, 1982. – 273 p.

⁵⁴ Neue Bürger- und Sozialkultur - Vision oder Utopie? // Politische Studien. Hanns Seidel Stiftung. – München: Atwerb, 1999. – Sonderheft 1. – 121 S.

⁵⁵ Windfuhr M. Der Einfluß von NGO auf die Demokratie // Merkel, Wolfgang/Busch, Andreas(Hg.): Demokratie in Ost und West. Für Klaus von Beyme. – Frankfurt am Main, 1999. – S. 520–548.

скептично ставиться до подальшого використання кожного з них⁵⁶.

Критичний підхід до концепту громадянського суспільства характерний і П. Тьєрі. Він теж вказує на невизначеність та суперечливість його сучасних інтерпретацій, проте, на відміну від А. Селігмана, він бачить перспективи його подальшого використання і в нормативній, і в аналітичній перспективі. Його пропозиція полягає у використанні поняття громадянського суспільства для формулювання сучасного варіанта ідеї суспільного договору⁵⁷.

Проти ідеалізації та некритичного ставлення до ідеї громадянського суспільства виступає також Т. Каротерс⁵⁸. Громадянське суспільство для нього – це всі організації та об'єднання поза державними структурами. Посилаючись на Дейвіда Ріфа, він стверджує, що приписування громадянському суспільству високих моральних стандартів перетворює це поняття з політичного та соціологічного на теологічне.

Дослідження громадянського суспільства не обмежується сферою внутрішньої політики та трансформаційних процесів окремих країн. Протягом останнього десятиліття воно вийшло за межі національних держав і стало міжнародним, або світовим громадянським суспільством. Предметом розгляду є як візії майбутнього світового порядку, так і міжнародні неурядові громадські організації. Діяльність останніх досліджували А. Кляйн⁵⁹, К. Брукмаєр⁶⁰, А. Ньольке⁶¹, Р. Кьослер, Г. Мельбер⁶², Т. Піссе-

⁵⁶ *Seligman A.* The Idea of Civil Society. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – 241 p.

⁵⁷ *Thiery P.* Zivilgesellschaft – ein liberales Konzept? // Zur Relevanz theoretischer Diskurse: Überlegungen zu Zivilgesellschaft, Toleranz, Grundbedürfnissen, Normenwendungen und sozialen Gerechtigkeits-utopien. Lauth H.-J., Mols M., Weidenfeld W. (Hrsg.) – Mainz: Institut für Politikwissenschaft, 1992. – Bd. 1. – S. 69–87.

⁵⁸ *Carothers T.* Civil Society. – Доступно з: <http://www.findarticles.com/cf_0/m1181/1999_Winter/58517711/print.jhtml>

⁵⁹ *Klein A.* Der Diskurs der Zivilgesellschaft: Politische Kontexte und demokratietheoretische Bezüge der neueren Begriffsverwendung. – Opladen: Leske und Budrich, 2001. – 460 S.

⁶⁰ *Bruckmeier K.* Nichtstaatliche Umweltorganisationen und die Diskussion über eine neue Weltordnung // PROKLA 95. – Jg. 24, H. 2, 1994. – S. 227–241.

Каппен⁶³, М. Шо⁶⁴, Д. Янет⁶⁵, Дж. Сміт⁶⁶. Більшість з них сходяться на думці, що сучасне міжнародне громадянське суспільство відіграє другорядну роль у міжнародній політиці.

В Україні проблематику громадянського суспільства знайдемо в працях В. Андрущенко, В. Баркова, В. Варивдіна, А. Галкіна, Є. Гуренко, Я. Дашкевича, О. Задоянчук, А. Карася, Л. Карпова, С. Кириченка, Т. Ковальчука, Ю. Красіна, А. Колодій, І. Кононова, Ю. Корнилова, О. Костенка, В. Лисого, В. Лісового, О. Макаря, М. Михальченка, Ф. Медвідя, М. Мокляка, М. Неліпа, М. Обушного, Ю. Павленка, Р. Павленка, І. Паська, Я. Паська, М. Патей-Братасюк, І. Піддуської, О. Погорілого, В. Полохала, Б. Поляруша, М. Поповича, О. Проценка, П. Рабіновича, В. Речицького, Л. Романенка, А. Романюка, С. Рябова, М. Рябчука, Г. Світи, В. Сіренка, Л. Сохань, В. Тимошенко, М. Томенка, М. Ходаківського, Н. Черниш, В. Шинкарука, Г. Щедрова, Е. Щербенко, В. Чепиноги та багатьох інших.

Комплексністю відзначаються дослідження А. Колодій⁶⁷. Вона розглядає еволюцію теоретичних поглядів

⁶¹ *Nölke A.* Nichtregierungsorganisationen in der globalen Politik. Auf dem Weg zu einer „Internationalen Gesellschaft“? // Nölke, Andreas(Hg.): Internationale Zivilgesellschaft. – Leipzig: Leipziger Univ.-Verlag, 1997. – S.7–11. *Nölke A.* Die Macht transnationaler Nichtregierungsorganisationen in der globalen Politik – Ein theoretischer Bezugsrahmen // Nölke, Andreas(Hg.): Internationale Zivilgesellschaft. – Leipzig: Leipziger Univ.-Verlag, 1997. – S.12–26.

⁶² *Kößler R., Melber H.* Chancen internationaler Zivilgesellschaft. –Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993. – 279 S.

⁶³ *Risse-Kappen T.* Bringing Transnational Relations Back In. Introduction // Risse-Kappen T (Hg.) Bringing Transnational Relations Back In. Non-State Actors, Domestic Structures and International Institutions. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1995. – S. 14-28.

⁶⁴ *Shaw M.* Civil Society and Global Politics. Beyond a Social Movements Approach // Millenium: Journal of International Studies. – 1994. – 23, 3 Winter. – P. 647–668.

⁶⁵ *Janett D.* Allianzsysteme von Nicht-Regierungsorganisationen in der Klimapolitik. Zwischenbericht zu einer Fallstudie zum Berliner Klimagipfel // Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen. – 1996. – Jg.9, H. 2. – S. 83–90.

⁶⁶ *Сміт Дж.* Міжнародні громадські рухи та організації і соціальний капітал // *І.* – 2001. – №21. – С. 47–65.

⁶⁷ *Колодій А.* Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу)// *І.* – 2001. –№21. – С. 7–33. *Колодій А.* Виступ на семінарі журналу „І”: Громадянське суспільство: гармонія чи конфлікт? –

на сутність і соціальну роль громадянського суспільства, аналізує його історичні та сучасні національні модифікації. Велика увага приділяється також дослідженню стану та тенденціям розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні, для цього залучено дані соціологічних обстежень. Розвиток громадянського суспільства як семіотично-дискурсивний процес з урахуванням особливостей українського соціального і культурного розвитку висвітлює А. Карась⁶⁸.

Оскільки ця праця присвячена моделюванню громадянського суспільства в контексті системного підходу, то для нас особливо важливі праці системних теоретиків. Серед них дослідження Талкота Парсонса та Нікласа Лумана, чий підхід до цього феномену, попри схожість методологічних принципів, різний.

Талкот Парсонс⁶⁹ намагається за допомогою системних принципів обґрунтувати і побудувати нову модель суспільної організації. Він виходить з дихотомії капіталізму та соціалізму як форм суспільної організації, які є втіленням принципів ринку та ієрархії (економіки та держави), і пропонує новий устрій, що опирається на новий принцип організації. Таким новим принципом для Т. Парсонса є принцип асоціації, а формою суспільної організації – соціетальне (громадянське) суспільство. Асоціація будується на злагоді всіх її членів щодо спільних цінностей, добровільній участі та демократичному ухваленні рішень. Зразком асоціації є університет. Соціетальне суспільство – це сукупність асоціацій, відносини між якими будуються так само, як і відносини у середині окремої асоціації. Функцією соціетального суспільства є соціальна інтеграція. Окрім принципу асоціації, соціетальне суспільство

Доступно з: <<http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2001/sem0103.htm>>
Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. – Львів: Червона Калина, 2002. – 276 с.

⁶⁸ *Карась А.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

⁶⁹ *Parsons T.* The System of Modern Societies. – Englewood Cliffs. – NJ: Prentice Hall, 1971. – 152 p.

характеризується впливом як функціональним посередником, на відміну від грошей та влади у відповідно економічній та державній системах.

Т. Парсонс вважає, що принципи соціетального суспільства дедалі більше поширюються в економічній і політичній сферах, а зразком цього суспільства є сучасне йому американське суспільство. Теоретичні конструкції соціетального суспільства Т. Парсонса істотно вплинули на пізніших конструкторів громадянського суспільства, не знайшли, однак, емпіричного підтвердження, як зрештою не знайшов його і сам Т. Парсонс. Нормативна спрямованість його моделей обмежує їх використання як аналітичного інструмента соціальних досліджень.

Протилежністю підходу вирізняється Ніклас Луман⁷⁰. Він не ставить перед собою завдання обґрунтувати чи захистити за допомогою системних принципів якийсь суспільний концепт, і критично ставиться і до поняття громадянського суспільства, і до інших понять традиційної політичної філософії. Н. Луман конструює суспільну модель у поняттях системи, підсистеми, диференціації, дедиференціації, функції та інших. Традиційні поняття зберігають свою чинність лише за умов еквівалентності з якимось з цих понять. Моделюючи сучасне суспільство, Н. Луман не знаходить у ньому відповідника громадянському суспільству ні у версії Арістотеля, ні К. Маркса, ні Ю. Габермаса, ні Т. Парсонса. Дві перші моделі він інтерпретує як відповідно політичну та економічну підсистеми з домінуючим впливом на суспільство свого часу, і які втратили свою актуальність. Публічна сфера Ю. Габермаса, що відповідає часу Просвітництва, також змінила свій характер у сучасних умовах, і, крім того, вона не моделюється як функціональна система. Зважаючи на складність сучасного суспільства, Н. Луман не може погодитися і з Т. Парсонсом щодо існування окремої сфери

⁷⁰ *Luhmann N. Politische Planung: Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung. – Opladen: Westdeutscher Verlag, 1971. – 256 S. Luhmann N. Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. – Frankfurt am Main, 1994. – 674 S.*

(соціетального суспільства), яка б виконувала функцію соціальної та нормативної інтеграції. Асоціація, на якій наголошує Т. Парсонс, є для нього звичайною бюрократичною організацією. Найсуттєвіший аргумент Н. Лумана проти поняття громадянського суспільства полягає у відсутності в сучасних умовах суспільної цілісності, тобто системи, яку можна було б позначити цим поняттям.

Неприйняття Луманом поняття громадянського суспільства в сучасному соціальному моделюванні не повинно бути, однак, приводом відкинути використання його моделей для інших інтерпретацій громадянського суспільства. Оскільки сучасна наука, попри теорію Н. Лумана, не відмовилася від поняття громадянського суспільства, існує потреба ще раз критично підійти до його тлумачення в контексті системного підходу, щоб розробити такі його версії, які б зробили придатним його використання в сучасній соціальній, політичній та управлінській науці.

Отже, дослідження громадянського суспільства на сучасному етапі відзначається дедалі активнішою дивергенцією розуміння та застосування поняття громадянського суспільства. Дослідження феномену громадянського суспільства ведеться у найрізноманітніших напрямках і з різних точок зору, від теоретичних пошуків „сутності” до конкретних емпіричних досліджень діяльності громадських організацій, розвитку трансформаційних процесів, місцевого самоврядування, громадських рухів та ініціатив тощо. Від історії становлення цього поняття і феноменів, які він позначає, до спроб спрогнозувати його майбутнє.

Серед сучасних теоретиків та дослідників громадянського суспільства слід назвати Дж. Александера, Е. Арато, Г. Арентт, Б. Барбера, У. Бека, Н. Боббіо, Г. Брайта, Г. Бухштайна, Е. Бьокенфьорде, К. Верніке, П. Вівре, М. Віндфура, М. Вольцера, Я. Вьознера, Ю. Габермаса, У. Гальтерна, Е. Геллнера, Б. Геремека, Е. Гідденса, Р. Дарендорфа, Л. Даймонда, А. Деміровича, Г. Дубієля, Т. Каротерса, М. Кеннеді, Д. Кіна, Д. Коген, Р. Козеллека, А. Кляйна, Ю. Коку, Р. Кьослера, Г.-Й. Лаута, Н. Лумана,

Дж. Макліна, П. Массінга, Г. Мельбера, В. Меркеля,
К. Міхальські, Г. Мюнклера, А. Ньольке, Р. Патнема,
Т. Парсонса, С. Перегудова, Г. Праєра, М. Ріделя,
П. Розанвалона, А. Селігмана, Ч. Тейлора, П. Тьєрі,
Г. Франкенберга, Б. Шеферса, Е. Шілза, Й. Шіслера,
Ф. Шміттєра, М. Шо, А. Ціммер, Д. Янета тощо.

Серед українських дослідників громадянського суспільства варто виділити В. Андрущенка, В. Баркова, В. Варивдіна, А. Галкіна, Є. Гуренко, Я. Дашкевича, О. Задоянчук, А. Карася, Л. Карпова, С. Кириченка, Т. Ковальчука, Ю. Красіна, А. Колодій, І. Кононова, Ю. Корнилова, О. Костенка, В. Лисого, В. Лісового, О. Макаря, М. Михальченка, Ф. Медведя, М. Мокляка, М. Неліпа, М. Обушного, Ю. Павленка, Р. Павленка, І. Паська, Я. Паська, М. Патеї-Братасюк, І. Підлуську, О. Погорілого, В. Полохала, Б. Поляруша, М. Поповича, О. Проценка, П. Рабіновича, В. Речицького, Л. Романенка, А. Романюка, С. Рябова, М. Рябчука, Г. Світу, В. Сіренка, Л. Сохань, В. Тимошенко, М. Томенка, М. Ходаківського, Н. Черниш, В. Шинкарука, Г. Щедрова, Е. Щербенко, В. Чепиногу та багатьох інших.

Попри такий широкий спектр дослідження майже немає спроб зіставити це поняття політичної філософії з теоретичними напрацюваннями, які пропонує сучасний системний підхід, розвиток якого, до речі, припадає на той самий період, що й „відродження” проблематики громадянського суспільства. Нормативний зміст, який переважно приписують поняттю громадянського суспільства, мало привертає увагу системних теоретиків. Виняток становлять хіба що Т. Парсонс і Н. Луман. Т. Парсонс, однак, розглядаючи це питання, не виходить за рамки традиційних уявлень і значною мірою використовує системні принципи для обґрунтування своїх нормативних конструкцій. Н. Луман навпаки, надає перевагу своїй системній теорії, і не знаходить в ній місця для використання цього соціально-філософського поняття.

Існує потреба поєднати ці дві сфери, не віддаючи переваги жодній з них, що передбачає інтерпретацію *громадянського суспільства* в поняттях системного підходу і

пошук на основі цієї інтерпретації такого його розуміння, яке б зробило його оптимальним для аналізу суспільних процесів. Така інтерпретація частково суперечить традиційним уявленням про громадянське суспільство, однак, дає змогу розглянути його під новим кутом зору і виявити ті аспекти, які досі були малодослідженими.

1.2. Системний підхід та його методологічна роль в аналізі суспільно-управлінських процесів.

У науковій сфері, розглядаючи будь-яке питання, передбачено існування конкретних правил, конкретної методології, використання і дотримання яких може бути критерієм «істини».

Однією з таких методологій є *системний підхід* (також *системний аналіз* або *загальна теорія систем*), який характеризується сукупністю пізнавальних принципів, яку марксистичні і постмарксистичні школи називають прикладною діалектикою. Окремі ідеї та принципи системного підходу можна знайти в багатьох філософів, починаючи від античності, а їх системне розпрацювання в методологічному плані припадає на другу половину ХХ століття.

У цьому розділі розглянуто лише ті поняття та принципи, які є визначальними для розуміння нашого підходу і відповідають меті конкретного дослідження.

Системний аналіз виходить з того, що світ безмежний у просторі та часі, у великому та малому, назовні та всередину. Можливості ж пізнання цього світу обмежені. Обмежені передусім наші ресурси – кількістю нервових кліток мозку, а також особливістю їх будови, кількістю органів і способів сприйняття, порогами чутливості, кількістю дій, які ми можемо виконувати за якийсь проміжок часу, загалом структурними особливостями людської будови⁷¹. Особливістю

⁷¹ Maturana H. Biologie der Realität. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2000. – 385 S. Maturana H. Was ist erkennen? Die Welt entsteht im Auge des Betrachters. – München: Goldmann, 2001. – 254 S. Haken H., Haken-Krell M. Erfolgsgeheimnisse der Wahrnehmung: Synergetik als Schlüssel zum Gehirn. – Frankfurt am Main; Berlin: Ullstein, 1994. – 303 S.

людського сприйняття є лінійна залежність між часом реакції та інформаційним змістом стимулу, а також логарифмічна залежність реакції рецептора від інтенсивності подразнення⁷². Основною властивістю процесу сприйняття є його квантовість або дискретність. Безмежний світ ми сприймаємо обмеженими засобами і сприйняття є ніщо інше, як передавання цієї безмежності мовою конкретних одиниць. Процесами, які позначають творення цих одиниць є конкретизація матеріального чи ідеального виявлення, виокремлення об'єкта як одиничної сутності з аморфного середовища, присвоєння чомусь імені. Найбільш абстрактним результатом вираження цієї одиничної сутності є математична одиниця. У мислимій діяльності цими одиницями є поняття, ідеї, образи тощо.

Ці одиниці не існують самі собою, вони перебувають у взаємозв'язку, співвідносяться одна з одною, творять системи. «Досягнута розумом єдність є єдністю системи»⁷³. Системність є невід'ємною властивістю пізнання і завжди свідомо чи не свідомо була методом будь-якої науки. Система – це спосіб кінцевого представлення безконечно складного об'єкта, це форма представлення предмета наукового пізнання. «Система – сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних елементів, яка утворює цілісність»⁷⁴. Елементи як одиниці або частинки – це не категорії конкретних сутностей, а аналітично виділені аспекти цих сутностей⁷⁵. Елементи, які входять в систему, можна визначати і за одним, і за кількома параметрами (вимірами). Щоб взаємодіяти, вони повинні відрізнитися один від одного хоча б одним параметром. Що більше цих параметрів, то складнішою може бути взаємодія між елементами і відповідно складнішою буде система⁷⁶.

⁷² Малюта А. Гіперкомплексні динамічні системи. – Львів: Вища шк., 1989. – 119с.

⁷³ Kant E. Kritik der reinen Vernunft. – Hamburg: Meiner, 1998. –S.738.

⁷⁴ System. Merriam-Webster Dictionary <https://www.merriam-webster.com/dictionary/system>

⁷⁵ The Social Theories of Talcott Parsons. Edited by Max Black. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, Inc., 1961. x + 363 pp

⁷⁶ Малюта А. Гіперкомплексні динамічні системи. – Львів: Вища шк., 1989. – 119с. Klaus G. (Hrsg.) Wörterbuch der Kybernetik I. – Berlin: Dietz, 1967. – 898 S. Willke H. Systemtheorie: eine Einführung in die Grundprobleme der Theorie sozialer Systeme. – Stuttgart: Fischer, 1991. – 212 S.

Наприклад, якщо ми говоримо про соціальну систему, то люди є тими елементами (одинацями), які утворюють цю систему. Всі вони відрізняються між собою фізично, різними здібностями, віком, інтелектуальним розвитком і т. д. Ця відмінність і є умовою їхньої взаємодії як елементів системи.

Зв'язки між елементами системи можуть бути дуже різними і будуватися залежно від кількості елементів, які беруть участь в утворенні системи, і відстані між ними. До того ж відстань не обов'язково має безпосередньо просторовий характер. Відстань виступає як протилежність до взаємодії. Що більше потенціалу для взаємодії мають елементи, то коротша між ними відстань. Звідси основна особливість відносин між елементами – ортогональність, тобто зв'язок через найкоротший шлях⁷⁷.

Статус елементів чи взаємовідносин не є незмінним. У суспільстві, що складається з великої кількості елементів (людей) виділяють сімейні, економічні, політичні, культурні відносини, які також можна розглядати як елементи вже іншої системи – системи відношень. Тоді говорять про співвідношення між цими відносинами. Визначення елементів системи має відносний характер і залежить від конкретної мети моделювання.

Стабілізація відносин між елементами означає утворення структури. Структурування невід'ємно пов'язане з явищем виділення (квантування) елементів, їх взаємодією, це складники одного процесу. «Структура (лат. structura - будова, розміщення, порядок) - спосіб закономірного зв'язку між складовими предметів і явищ природи та суспільства, мислення та пізнання, сукупність істотних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечує його єдність»⁷⁸ Якщо розглядати структуру у взаємозв'язку з оточуючим середовищем, то це локалізований в певних його ділянках процес⁷⁹. *Середовище* є деяким субстанційним началом

⁷⁷ Малюта А. Гіперкомплексні динамічні системи. – Львів: Вища шк., 1989. – 119с.

⁷⁸ Йолон П. Структура // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С.611.

⁷⁹ Prigogine, Ilya; Stengers, Isabelle Order out of Chaos: Man's new dialogue with nature. Bantam books, 1984. – 349p.

(субстанція в тлумаченні Д. Г'юма), що виступає як носій різних форм майбутньої організації, тобто потенційно містить різні види структур.

Структура виконує роль атрактора⁸⁰. Якщо в деякому середовищі з'являється якась структура, то це середовище неодмінно еволюціонує до цього відносно стійкого стану. Як тільки в хаосі подій чи фактів нам вдається виявити якусь закономірність, тобто створити якусь структуру, всі факти організовуються довкола неї. Науковий метод, за К. Поппером⁸¹, є ніщо інше як використання теорій (структурованих знань) для розв'язання проблем (структурування окремих фактів, виявлення логічних і функціональних взаємозв'язків).

У результаті взаємодії та структуризації елементи утворюють систему, яка має такі властивості, яких не мають ні окремо взяті елементи, ні їх сума, і які не виводяться з властивостей цих елементів. Ці властивості називають *емерджентними* або *цілісними властивостями системи*. У контексті суспільства цю ідею сформулював Т. Адорно: "Ні один експеримент не встановить зв'язку соціального феномену з тотальністю, оскільки те ціле, котре реформує окремий феномен, само по собі ніколи не вміщується у вимоги часткових досліджень. І все ж ця залежність соціального феномена від цілісної структури значніша ніж будь-яка одинична верифікаційна знахідка"⁸². Якщо взяти окремо декілька осіб і таку саму кількість людей, пов'язаних спільною метою, тобто якимось організованих, то різниця між ними очевидна. Що сильніше властивості цілого відрізняються від простої суми властивостей його частин, то вищий рівень організованості цілого⁸³.

⁸⁰ Prigogine, Ilya; Stengers, Isabelle Order out of Chaos: Man's new dialogue with nature. Bantam books, 1984. – 349p.

⁸¹ Popper K. Die Logik der Sozialwissenschaften // Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. – 1962. – 14. Jg. – H. 2. – S. 233–248.

⁸² Adorno T. Zur Logik der Sozialwissenschaften // Gesammelte Schriften. – Bd. 8, Soziologische Schriften, 4. Ausgabe. – Frankfurt am Main: Suhrkamp 1996. – S.556.

⁸³ Bogdanov A. Essays in Tektology: The General Science of Organization, trans. George Gorelik, Seaside, CA, Intersystems Publications, 1980, - 265p.

Будь-яку систему можна розглядати як підсистему чи елемент іншої більшої системи, і кожний елемент системи відповідно як систему нижчого рівня. Тоді утворюється *ієрархія* систем, у якій система вищого рівня вміщує системи нижчого. Колектив, який складається з людей, можна тлумачити як систему, і як елемент чи підсистему, що разом з іншими колективами може бути частиною більшої системи – системи вищого ієрархічного рівня. При переході з одного рівня на інший система набуває нової якості. Ієрархічно побудована система відзначається структурною та функціональною диференціацією, тобто кожний рівень спеціалізується на виконанні деяких функцій, до того ж на вищих рівнях ієрархії здійснюється переважно функція узгодження, інтеграції⁸⁴. Ієрархічні структури є універсальною формою організації великої кількості елементів, що уможлиблює успішне та ефективне виконання ними спільних завдань і функціонування цих елементів як єдиного цілого⁸⁵. Ієрархія ефективна для розв'язання важливих для всієї системи проблем, яких не можна розв'язати окремими елементами. Макс Вебер зазначав, що державна ієрархія покликана розв'язувати великі суспільні проблеми⁸⁶.

Ієрархічна структура має низку переваг. Вона дає змогу підсистемам розв'язувати часткові проблеми, не порушуючи загального балансу в системі, тобто не залучаючи всієї системи, вона дає змогу контролювати всі елементи системи й ефективно їх використовувати, а також накопичувати в підсистемах досвід часткових рішень, і позбавляє потреби з появою кожної нової проблеми створювати нову структуру⁸⁷. Ієрархічні системи відзначаються стабільністю, передбачуваністю, довгочасністю і багатофункціональністю.

⁸⁴ Ієрархія // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С.237.

⁸⁵ Patte H. Physical basis and origin of control // Hierarchy theory. The challenge of complex systems. Ed. Howard Patte. – New York: Braziller, 1973. – P. 72–108.

⁸⁶ Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie: In 3 Bd. – 5. Aufl. – Tübingen: Mohr, 1976.

⁸⁷ Simon H. Die Architektur der Komplexität // Türk, Klaus (Hg.) Handlungssysteme. – Zuerst 1967. – Opladen: Westdt. Verlag, 1978. – S. 94-112.

У сучасній літературі, попри визнання всієї складності сучасних суспільних систем, виділяють тільки дві основні форми соціальної організації та координації дій: *ієрархія* і *ринок* у різних варіаціях і третю проміжну форму із загальною назвою «*солідарність*». *Ієрархія* може замінюватися *державою* або *примусом*, а *ринком* – *обміном* або *демократією*. Причому в обох випадках йдеться не про політику чи економіку як різні функціональні системи, а про дві основні моделі організації чи взаємодії. Це означає, що і політична, й економічна чи будь-яка інша функціональна система суспільства можуть організовуватися і за принципом ієрархії, і за принципом ринку⁸⁸.

Ієрархія може визначатися як загальна модель нерівноправної, зовнішньої і централізованої координації взаємодії, тоді як рівноправна, децентралізована і така, що сама себе організовує координація позначається поняттям ринку або демократії⁸⁹. *Ринок* є еквівалентом системи на початку свого розвитку і в цьому випадку виступає як ідеальна модель рівноправного, вільного обміну або взаємодії.

«Якщо завдання полягає у приборканні звіра в людині, у приборканні норавливої природи за допомогою великих технічних проєктів, в ефективному, що базується на розподілі праці, розв'язанні проблеми виробництва чітко визначених суспільних і приватних благ у видимих контекстах, то все говорить на користь ієрархії. Якщо ж завдання формулюється як звільнення індивідів від суспільної деформації, як встановлення гармонійних відносин між людиною і природою, як часткове розв'язання багатьох локальних, нечітко визначених, короткотермінових і мінливих проблем, то тоді демократія є кращою»⁹⁰. Ієрархія є непридатною для розв'язання проблем, які вимагають великого ступеня автономії на місцях, горизонтальної координації, незалежного дискурсу.

⁸⁸ Willke H. Systemtheorie III: Steuerungstheorie. Grundzüge einer Theorie der Steuerung komplexer Sozialsysteme. – Stuttgart: Fischer, 1995. – 357 S.

⁸⁹ Ibid. S.90.

⁹⁰ Ibid. S.76.

Кожна соціальна система поєднує обидві форми організації, і ієрархію, і ринок, однак у різних співвідношеннях. В країнах тоталітарного типу домінує ієрархія, що приводить до зарегульованості всіх сфер життя, до гальмування ініціативи, до зупинки розвитку та стагнації. Домінування ринку зі свого боку веде до суспільної дезінтеграції, до неможливості вирішувати суспільно значущі проблеми, до некерованості суспільних процесів. Успішне вирішення проблеми суспільного управління полягає у дотриманні балансу використання цих двох форм, залежно від завдань, які стоять перед системою.

Складні системи неминує *диференціюються* (у соціальних науках це ще деколи називають розподілом праці). Це означає, що в кожній віддиференційованій підсистемі розвивається власна логіка поведінки, відмінна від решти підсистем. Ця логіка, що включає структурні зразки та правила взаємодії, орієнтується насамперед на внутрішні потреби чи інтереси, і вже після того на зовнішні умови. Так економічна система активно реагує на коливання грошової маси та інфляцію, і залишає переважно поза увагою кількість безробітних. Політична система є чутливою до процедури виборів, зміни виборчих настроїв і політичних акторів, але дуже мляво береться за вирішення таких проблем як охорона довкілля, здоров'я та інших, що непов'язані безпосередньо з боротьбою за владу⁹¹.

Ця відмінна логіка, не просто відрізняє цю підсистему від інших, вона має тенденцію до розширення на інші підсистеми – *дедиференціація*. Іншими словами, між підсистемами відбувається боротьба за панівне становище в системі. У науці часто можна спостерігати, коли вироблена в результаті спеціалізації досліджень теорія претендує на пояснення всієї складності проблем. Системи освіти, охорони здоров'я, промисловості, сільського господарства постійно наполягають на своїй значущості для суспільства загалом, і намагаються підпорядкувати своїм інтересам всі інші інтереси.

⁹¹ *Ibid.* S.29.

Описані тут особливості системної організації, як і наведені нижче принципи функціонування систем мають високоабстрактний характер, тому у практичному застосуванні їх не треба бездумно накладати на об'єкт дослідження. Свою методологічну роль вони виконують лише будучи взаємопов'язаними.

Принципи системного підходу є загальними абстрактними твердженнями, на які опирається системний аналіз⁹². Принципи системного підходу можна знайти в багатьох авторів. Ми використали систематизацію О. Малюти⁹³ з доповненнями від інших авторів.

Основний принцип, який є аксіомою системного підходу полягає в тому, що кожний об'єкт, процес чи явище завжди перебуває в стані системної реалізації, тобто прагне до системної завершеності. У процесі пізнання – це ні що інше, як прагнення до цілісного бачення, встановлення логічних зв'язків між об'єктами і побудова теорій.

Принцип *мінімізації*: розвиток системи йде шляхом найменшої дії. Г. Зіммель називав це „тенденцією до заощадження сил” (*Tendenz zur Kraftersparnis*)⁹⁴. Гіперкомплексність реалізується так, щоб кількість елементів у системі було мінімально можливим, тобто два. Динамічність реалізується так, щоб відстань між елементами, які взаємодіють, була мінімальною – ортогональна взаємодія. Мінімізація структури очевидна як наслідок мінімізації гіперкомплексності та динамічності. Системи на зразок «вчитель – учень, «пан – раб» «громадянське суспільство – держава» і безліч подібних є свідченням цього принципу. В мисленні він виявляється настільки часто, що ним намагаються описати значно складніші структури. Людина

⁹² Катренко А. Системний аналіз об'єктів та процесів комп'ютеризації: Навчальний посібник. – Львів: Новий світ–2000, 2003. – 424с.

⁹³ Малюта А. Гіперкомплексні динамічні системи. – Львів: Вища шк., 1989. – 119с. Малюта А. Закономірності системного розвитку. – Київ: Наук. думка, 1990. – 135 с. Малюта А. Система діяльності. – Київ: Наук. думка, 1991. – 208с.

⁹⁴ Simmel G., Über soziale Differenzierung // Simmel, Georg Gesamtausgabe. Hrsg. von Otthein Rammstadt. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989. – S. 109–295.

схильна творити двополярний світ навіть тоді, коли полюсів більше.

Принцип *відповідності* (сегментна диференціація). Взаємодія між абсолютно однаковими елементами не веде до утворення нової якості, це можна характеризувати як процес додавання, накопичення. Ідеальним прикладом може бути класична математика, коли враховується тільки один параметр – *кількість* і як наслідок всі одиниці рівні між собою: $1+1=2$.

На практиці ж ми маємо справу з кількома параметрами, і якщо по одному параметру елементи однакові, то по інших – ні. Ця відмінність і є умовою *якісної* взаємодії між елементами. Найоптимальною ця взаємодія буде між доповнювальними один одного елементами – принцип *доповнюваності* (функціональна диференціація)⁹⁵. За цими принципами взаємодії, Дюркгайм та Луман розрізняють примітивні та модерні суспільства⁹⁶.

Розгляньмо приклад. Існує колектив, який складається з трьох осіб. Один із них начальник, який дає роботу, а два інших – робітники, які виконують абсолютно однакову роботу. Між робітниками і начальником взаємодія відбувається за принципом доповнюваності, а між самими робітниками – за принципом відповідності. Іншими словами, за відсутності розподілу праці між цими робітниками зв'язок у виробництві, тобто відповідно до цілі колективу, можливий лише по лінії «робітник – начальник». «...коли один керує, а другий виконує вказівки, то робота матиме певний результат»⁹⁷. Цей приклад демонструє ще один феномен. Начальник є тим елементом, який доповнює два інших. Цих інших може бути і більше, і що більше їх, то значнішою є фігура начальника. Звичайно, персонально його можна замінити, але функціонально – ні. Без

⁹⁵ Willke H. Systemtheorie: eine Einführung in die Grundprobleme der Theorie sozialer Systeme. – Stuttgart: Fischer, 1991. – 212 S.

⁹⁶ Durkheim E. Über soziale Arbeitsteilung: Studie über die Organisation höherer Gesellschaften. – 2. Aufl. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988. – 544 S. Luhmann N. Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. – Frankfurt am Main, 1994. – 674 S.

⁹⁷ Арістотель. Політика / Арістотель ; пер. З давнього, передм. О. Кислюка. — К. : Основи, 2003. — С.20.

нього система буде неповною. Отже, людина, яка фізично нічим не відрізняється від інших, за деякими параметрами може в кілька разів їх перевищувати. Внаслідок цього цей ключовий елемент часто ідентифікується зі самою системою, оскільки вона без нього неможлива. Ця модель сприйняття переноситься часто на більші системи, і тоді директор уособлює весь колектив, а лідер партії – партію.

Цей феномен особливо яскраво виявляється в ідеологіях тоталітарних режимів, коли система моделюється за схемою «народ – вождь», рідше «народ – партія». Роль вождя прирівнюється до ролі всього народу. Таке моделювання, звичайно, не є адекватним ні економічній, ні іншим функціональним системам суспільства.

У системах нижчого рівня розвитку, яким у філософському значенні відповідають нижчі форми руху, процеси відбуваються лише за принципом відповідності. У складніших системах – за принципом відповідності та доповнюваності. У найскладніших і високоорганізованих системах реалізується принцип *ієрархічності*, про який ми вже згадували.

Ще один принцип називається *нуль* – *транспортвання*. Суть його в тому, що перехід від однієї системи до іншої відбувається через розвал першої і побудови другої, іншими словами, через зменшення системності першої і відповідно збільшення ресурсу для нової. Крайньою формою цього трансформаційного процесу є *хаос*, який виступає механізмом виведення на структури еволюції, механізмом погодження темпів еволюції, а також механізмом заміни різних режимів еволюції системи⁹⁸. Роздержавлення, стихія вільного ринку можуть бути прикладом цього процесу.

Розгляньмо ідеальну модель системи, що розвивається. У початковому стані маємо середовище, яке складається з якихось одиниць, що володіють деяким ресурсом для взаємодії. Джерела цього ресурсу можуть бути дуже різноманітними, переважно їх розглядають як іманентні

⁹⁸ Prigogine, Ilya; Stengers, Isabelle Order out of Chaos: Man's new dialogue with nature. Bantam books, 1984. – 349p.

властивості елементів і часто вони залишаються поза рамками докладного розгляду. Одиниці відповідно до свого ресурсу починають взаємодіяти. Спочатку відбуваються найпростіші взаємодії між двома елементами. Якщо ресурс вичерпується, вони залишаються на цьому рівні, створюючи двополюсні системи, напевно, найпоширеніші. Якщо є достатньо ресурсів, структури і системи можуть бути значно складнішими. Що більше ресурсних одиниць, то складнішою та ієрархізованішою може бути система. Якими б складними не були системи вся їхня різноманітність реалізується з обмеженої і невеликої кількості найпростіших вихідних форм⁹⁹.

Утворення системи, тобто нової цілісності, означає досягнення стану стаціонарності. Стаціонарний стан – це динамічно стійка форма існування системи. Якщо весь ресурс йде на реалізацію внутрішньосистемних зв'язків система стає замкненою (річ у собі). Для зовнішнього спостерігача, об'єкти, явища та процеси, що наближаються до реалізації стаціонарного стану, із досягненням цього стану стають дедалі менш доступними для спостереження за тим параметром, який близький до стану повної замкненості (ідеальний стан стаціонарності). Це зумовлено тим, що від системи до спостерігача, із досягненням стану замкненості, виділяється дедалі менше внутрішньосистемних ресурсів, що призводить до погіршення умов спостереження.

Прикладом абсолютно замкнених систем може бути аристотелівський «Бог», зрештою та ж математична одиниця, коли є чиста форма, але нічого не відомо про зміст. Тому всі доступні для нас системи, зокрема соціальні, принципово незамкнені. Вони можуть наближатися до стану замкненості, але завжди хоч трохи залишаються відкритими для зовнішнього спостереження і впливу.

З цього випливає два важливі висновки. Перший: системи, які ми сприймаємо, не існують самі собою, а є результатом нашої з ними взаємодії. Людина є не стороннім

⁹⁹ *Малюта А.* Гіперкомплексні динамічні системи. – Львів: Вища шк., 1989. – 119с. *Малюта А.* Закономірності системного розвитку. – Київ: Наук. думка, 1990. – 135 с.

спостерігачем системи, а її активним співтворцем. (Це відомо щонайменше з часів Е. Канта). Другий: соціальні науки розвиваються найбільше в часи суспільних перетворень, коли суспільні структури є максимально відкритими. Це підтверджено і в давнішій історії соціальних вчень, і в останніх дослідженнях, пов'язаних із вивченням трансформаційних процесів.

Якщо елементи мають декілька характеристик, то й системи будуються за кількома параметрами. Тоді система може бути стаціонарна за одним набором системних характеристик і нестаціонарна – за іншим.

Діапазон стійкого існування системи можна характеризувати введенням порогів сприйняття або чутливості. Це стосується не тільки сприйняття людини, а й будь-якої системи. Нижній поріг – мінімальний зовнішній вплив, перевищення якого приводить до процесу взаємодії. Верхній поріг – максимальний зовнішній вплив, перевищення якого призводить до руйнації системи.

Якщо система перебуває в стаціонарному стані, малий вплив відіграє незначну роль. Якщо система перебуває в стані розвитку, або на межі ресурсів (біля точок біфуркації), то навіть малий вплив здатний внести істотні зміни в організацію системи. У відповідні моменти – моменти нестійкості – малі збурення чи коливання можуть розростатися в макроструктури. У проекції на соціальну сферу це означає, що зусилля чи дії окремої людини не зовсім марні, вони не завжди повністю розчинені, знівельовані в загальному русі соціуму¹⁰⁰. У часи суспільних змін дії окремої людини можуть впливати на макросоціальні процеси.

Саме в часи змін найяскравіше виявляються політичні особистості. Образно кажучи, великі люди народжують великі держави, але великі держави не породжують великих людей. У державі, – говорили давні китайці, – народ повинен знати тільки те, що імператор є. Непомітність правителя – ознака стабільності в державі.

Домінуючою та визначальною властивістю

¹⁰⁰ Prigogine, Ilya; Stengers, Isabelle Order out of Chaos: Man's new dialogue with nature. Bantam books, 1984. – 349p.

стаціонарно-замкненої системи є консервативність, що може бути відображено у вигляді гіперкомплексної циркуляції, тобто рухом по колу. Оптимальними для практики будуть ті об'єкти, процеси і т. д., організація яких здійснена у вигляді циркуляції.

Будь-яка реалізація в замкненій стаціонарній системі може відбуватися тільки тоді, коли в ході процесу одночасно є як мінімум два взаємопротилежних напрями, які однаковою мірою визначають і зумовлюють один одного.

Без зовнішніх впливів процес розвитку відбувається так довго, як це дозволяє робити системотворчий ресурс, точніше його запаси, якими володіє та чи та система. Зменшення ресурсу ускладнює реалізацію, що веде до збільшення періоду розвитку в часі. Коли ресурс вичерпується, система розпадається – *нуль-транспортування*. Саморозпад, однак, еквівалентний збільшенню ресурсу, що призводить до зростання динаміки системних процесів. За цією схемою моделюються, серед іншого, процеси суспільних трансформацій¹⁰¹.

Із розвитком системи та зростанням її складності кількість можливих варіантів самореалізації зменшується, а різноманітність її функцій і можливих стабільних станів збільшується. Іншими словами, складні системи – багатфункціональні та мультистабільні.

Говорячи про такі складні системи, як людина чи суспільство, слід зазначити, що для їх нормального функціонування характерний деякий проміжний режим між хаосом і порядком, режим детермінованого хаосу. За цим принципом побудовані й теорії ордолібералізму та неоконсерватизму.

Системний підхід передбачає, що реальність так само

¹⁰¹ *Merkel W., Puhle H.-J. Von der Diktatur zur Demokratie: Transformationen, Erfolgsbedingungen, Entwicklungspfade. – Opladen; Wiesbaden: Westdt. Verlag, 1999. – 274 S. Lauth H.-I., Merkel, W. Zivilgesellschaft im Transformationsprozess. Länderstudien zu Mittelost- und Südeuropa, Asien, Afrika, Lateinamerika und Nahost// Politikwissenschaftliche Standpunkte. – Mainz, 1997. – Bd. 3. – 385 S. O'Donnell G., Schmitter Ph. eds. Transitions from Authoritarian Rule. – 4 vols. – Baltimore: John Hopkins, 1986.*

системна як і мислення і підлягає єдиним законам. «Справді, закон розуму, що вимагає її (єдність законів реальності і мислення (моя прим. – М. Б.)) шукати, доконечний, тому що без нього ми не мали б ніякого достатнього критерію емпіричної істинності, внаслідок чого ми повинні припускати системну єдність природи обов'язково як об'єктивно значущу і потрібну»¹⁰².

На розрізнення систем реальності та мислення використовують поняття моделі. *Модель* виступає як система, що відображає іншу систему (аналог – оригінал). Звідси, модель – це спосіб існування знань про реальність, а моделювання – побудова, вдосконалення і використання моделей, тобто мислення (йдеться про мисленнєве моделювання).

Порівнюючи моделі з реальністю (під реальністю тут розуміють не «чисте буття»), ми завжди порівнюємо з тими образами, уявленнями чи фактами, які нам дані нашим досвідом, можливо, не завжди у вигляді конкретних понять, але завжди в якийсь спосіб структуровано, тобто у вигляді систем, які є тільки окремими представленнями безмежного світу, а отже, їх також можна розглядати як його моделі¹⁰³. Порівнюючи модель з реальністю, ми порівнюємо "мислиму" модель з "очевидними" чи в іншими спосіб обґрунтованими моделями. Отже, все, що стосується властивостей чи принципів побудови системи, однаково стосується моделі й навпаки, а розмежування модель – система (аналог – оригінал) має відносний та аналітичний характер.

Як уже було зазначено, системний підхід виходить з того, що безмежний світ ми пізнаємо обмеженими засобами. Будь-яка модель завжди відображає об'єкт тільки з якоїсь точки зору, у рамках конкретних умов, з позицій наперед заданої основи. Будь-який об'єкт можна розглядати з безмежної кількості точок зору, і він може бути повністю відображений тільки безмежною системною сукупністю його

¹⁰² Kant E. Kritik der reinen Vernunft. – Hamburg: Meiner, 1998. – S.715.

¹⁰³ Maturana H. Biologie der Realität. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2000. – 385 S. Maturana H. Was ist erkennen? Die Welt entsteht im Auge des Betrachters. – München: Goldmann, 2001. – 254 S.

окремих моделей. Отже, між моделлю і оригіналом ніколи не має повної відповідності, модель завжди характеризується спрощеністю і наближеністю до оригіналу.

Модель відображає не об'єкт-оригінал як такий, а те, що нас у ньому цікавить, тобто те, що відповідає меті пізнання, що потрібно для людської практики. Різним цілям відповідають різні моделі одного і того ж об'єкта. Модель, за допомогою якої успішно досягається поставлена мета, можна вважати адекватною. Адекватність не обов'язково збігається з вимогами повноти, точності і правильності. Іншими словами, адекватність означає, що ці вимоги виконані не взагалі, а лише в тій мірі, яка достатня для досягнення мети¹⁰⁴.

В античній Греції, наприклад, усе суспільне життя розглядали за одним параметром – через призму політичної системи. Поліс (держава) – як політична система, громадяни – як елементи цієї системи. Усі інші сфери життя були поза увагою. З погляду Арістотеля такої моделі вистачало для пояснення суспільних явищ, і її вважали адекватною. У сучасних високоструктурованих суспільствах дослідження будь-якого суспільнозначущого процесу потребує врахування багатьох факторів. Тільки в такий спосіб може бути задоволена вимога адекватності.

Моделювання не може бути довільним. Одне і теж поняття в різних моделях може мати різний зміст. Не можна автоматично переносити поняття з однієї системи в іншу. Не можна системи одного середовища автоматично переносити в інше. Для того, щоб правильно побудувати модель, недостатньо скласти кілька понять разом. Потрібно, щоб кожне поняття було узгоджене із середовищем, в якому йому належить функціонувати, входило до цього середовища не як чужий елемент, а як його природна частина.

Розгляньмо для прикладу просту й дуже поширену модель "людина і природа". У цій системі, що складається з двох елементів, природу можна розглядати як зовнішній для людини світ, тобто як зовнішнє середовище. Природу можна

¹⁰⁴ Катренко А. Системний аналіз об'єктів та процесів комп'ютеризації: Навчальний посібник. – Львів: Новий світ–2000, 2003. – 424с.

також розглядати як систему – всесвіт, у якій людина є її частиною (елементом), і співвідношення між ними тепер буде ієрархічне.

Особливо обережно слід використовувати моделі, побудовані з однією метою для іншої мети. Наприклад, К. Маркс моделював суспільство за класовими інтересами, які протистоять одні одним, і служать рушійною силою соціального розвитку. Така спрощена модель може бути придатною для пояснення певних соціальних процесів, але виявляється абсолютно непридатною для розв'язання конкретних суспільних проблем.

Моделювання будь-якого об'єкта відбувається в феноменологічних і часово-просторових рамках, які визначаються метою побудови моделі й відповідно не мають абсолютного характеру. До того ж передбачено визначення середовища, що є основою для системи, елементів з яких це середовище складається, а також власне самої системи - предмет моделювання. Якщо ми говоримо про елементи, то маємо на увазі, що вони неподільні, на відміну від систем, і тим обумовлюємо, що це нижня межа, за яку в конкретному питанні опускатися не будемо. Людину ми можемо розкласти за фізичними, психологічними чи розумовими характеристиками, які творять середовище, з якого формується людина як феномен (система), але якщо мова йде про суспільство як систему, ми здебільшого зупиняємося на людині як цілісній одиниці – елементі, який в сукупності з іншими елементами, творить соціальну систему. Деколи й людина зникає з нашої уваги і елементами виступають колективи, партії, різні інститути чи соціальні групи. Так само і верхню межу моделювання ми визначаємо конкретною системою, наприклад, конкретним суспільним об'єднанням чи державою, структурою чи процеси в яких ми досліджуємо, нехтуючи зовнішніми впливами. Кожна система може бути елементом більшої системи, і будь-який елемент – системою, що складається з менших елементів. Приписування властивостей системи якомусь рівню в межах системно-

підсистемного діапазону є справою емпіричного ставлення проблеми і немає онтологічного значення¹⁰⁵

Суспільство як об'єкт моделювання має свої особливості, на які треба зважати, щоб уникнути фізикалізму і механічного редукціонізму. Окремі приклади застосування теорії систем у соціальному моделюванні ми вже розглянули, потрібно, однак, виділити деякі принципові моменти. По-перше, суспільство описується через безмежну кількість систем різного рівня складності та організованості, яких не можна звести до моделі якогось одного типу. По-друге, у моделюванні суспільних процесів дуже важливі символічні сутності (цінності, норми, ідеології і т. д.), а також їх передавання у вигляді символічної (словесної) комунікації, що не спостерігається в біологічних чи інших явищах.

Розгляньмо докладніше. Соціальні системи відзначаються своєю різноманітністю. Одні з них є короткочасними і розпадаються ще на стадії своєї організації. Інші мають складну структуру й існують довго. Одні моделюються на основі економічних інтересів, інші – на основі якихось символічних цінностей тощо. Кожний контакт між людьми може трактуватися як система.

Зважаючи на ці відмінності, Н. Луман розрізняє три основних типи соціальних систем: *інтераакційні системи*, *організаційні системи* та *суспільні системи*¹⁰⁶.

Система типу інтераакція (далі – *інтераакція*) означає безпосередню присутність і взаємне сприйняття двох або більше людей. Безпосередня присутність є необхідною умовою такої системи, той хто відсутній не належить до системи, незалежно від близькості людей у інших аспектах. Прикладами такої системи можуть бути спільний обід у сім'ї (але не сама сім'я), засідання кабінету міністрів (але не сам кабінет міністрів), масові збори, поїздка в таксі тощо. Йдеться насамперед про вербальну взаємодію. Це означає, що

¹⁰⁵ The Social Theories of Talcott Parsons. Edited by Max Black. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, Inc., 1961. x + 363 pp

¹⁰⁶ Luhmann N. Interaktion, Organisation, Gesellschaft // Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft. 3. Aufl. –Opladen:Westdt. Verlag, 1986. – S. 9–20.

протягом розмови учасники можуть говорити на безмежну кількість тем, про минуле і майбутнє, про відсутніх людей, тобто актуалізувати будь-яку частину оточуючого середовища, але лише один із учасників розмови може говорити в конкретний момент, і лише на одну тему. Кожен учасник може в будь-який момент перервати розмову, чи розпочати нову тему. Зміна промовця чи теми відбувається по чергово, лінійно і потребує часу. В інтеракції може брати участь велика кількість осіб, але незалежно від цієї кількості, система проста, оскільки в кожний момент взаємодії існує тільки дві сторони: одна, що говорить, і друга, що слухає.

При обмежені у часі між співрозмовниками виникає конкуренція щодо вибору теми, одержання слова, привертання уваги, яка передбачає залучення невербальних ресурсів. Це означає, що вже на рівні елементарних інтеракцій учасники системи відрізняються своїми можливостями, а отже не можуть трактуватися як рівноправні учасники.

Протилежністю до інтеракції за своєю складністю є *суспільна система* (далі – *суспільство*). Суспільство визначається як незалежна всеохопна система. Але вона охоплює не всі дії, чи всіх людей, а лише всі взаємодоступні взаємодії. Суспільство, однак, не є простою сумою цих взаємодій, воно є системою вищого порядку, системою іншого типу. Його межі визначаються межами можливої комунікації, межами досяжності та зрозумілості, і тому є більш абстрактніші і важчими для визначення ніж межі інтеракцій. Н. Луман заперечує нормативне поняття суспільства, яке полягає у всезагальному визнанні людьми деяких спільних цінностей чи норм.

На відміну від інтеракцій, які відбуваються в короткий проміжок часу, суспільства мають свою історію. Вони потребують часу для свого утворення, і часу для припинення існування, вони не можуть як інтеракції просто з'явитися і просто припинити своє існування. Вони мають структури з часовою тяглістю, які зумовлюють процес подальшого існування системи. Сьогодні до цього типу суспільства Н. Луман відносить тільки світове суспільство, на відміну від множинності суспільств попередніх епох.

Третім типом системи, якому в соціальних дослідженнях приділяють дедалі більше уваги, є *організаційна система* (далі – *організація*), яку розміщують між інтеракцією і суспільством, властивості якої, однак, не зводяться ні до першої, ні до другої. Організація не обмежується безпосередньою комунікацією як інтеракція, і не є всеохопною, на відміну від суспільства. Вона має свої умови, правила, вимоги поведінки, виконання чи невиконання яких окремими особами дає підстави говорити про їх членство в цій організації. Організація має відносно тривалий час існування і ґрунтується на рівновазі між привабливістю системи та її вимогами до власних членів. Поведінка членів організації у кожному окремому випадку визначається вимогами організації і не залежить від індивідуального бажання в конкретний момент. Мотивація генералізується через членство. Залежно від величини та структури організації мають деякий ступінь гнучкості та здатність до пристосування. Механізм організації найвиразніше виявляється на середньому рівні системної складності, рівновіддаленої і від суспільства, і від інтеракції. Він краще функціонує у секторі виробництва ніж у секторі послуг, на нижчих рівнях управлінських бюрократій ніж на вищих, при надлишку робочої сили ніж при високій кон'юктурі і високій зайнятості¹⁰⁷.

Кожна з цих соціальних моделей має сферу свого застосування і не може бути замінена іншою. Суспільні процеси не можна описати моделями організації чи їх сукупністю. *Суспільство* охоплює і *організації*, і *інтеракції* але не зводиться до них. Так само *організація* не описується моделями *інтеракцій* і навпаки. Це стосується насамперед сучасних складних суспільств. У давні часи, як вважає Н. Луман, такої диференціації соціальних систем практично не існувало, тож процес диференціації можна розглядати як аспект соціальної еволюції.

¹⁰⁷ Luhmann N. Interaktion, Organisation, Gesellschaft // Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft. 3. Aufl. –Opladen:Westdt. Verlag, 1986. – S. 13.

Що більше системи різних типів диференціюються, то важчою стає проблема взаємодії між різними рівнями. Що складнішою стає *організація*, то важче вирішувати її завдання на інтерактивному рівні. Що складнішим стає суспільство, то важче розв'язувати його загальні проблеми на організаційному рівні. Неможливо, однак, повністю відділити ці три рівні систем один від одного. Будь-яка соціальна дія відбувається в *суспільстві* і лише у формі *інтерації*.

Особливістю соціального моделювання є також те, що людина, як член суспільства може бути елементом одночасно кількох організацій чи підсистем. Це означає, що межі між цими системами можна провести тільки за конкретними параметрами чи в конкретному контексті. Сучасні функціонально диференційовані суспільства розглядають як поліцентричні і поліконтекстуальні мережі соціальних систем, які повинні тлумачитися одночасно як автономні і структурно пов'язані¹⁰⁸.

У моделюванні соціальних систем важливу роль відіграють символічні сутності (цінності, норми, ідеології і т. д.), а також їх передача у вигляді комунікації. Раціональну комунікацію деколи ще називають дискурсом. Ю. Габермас визначає *дискурс* як „форму комунікації, що відзначається аргументативністю”, як „розумну (*vernünftig*) мову”¹⁰⁹. Взагалі *дискурс* як „розумна мова” є достатньо ідеальним (нормативним) конструктом, оскільки передбачає, що суб'єкти, які беруть участь в бесіді, послуговуються тільки логікою, позбавлені індивідуальності та емоцій і рівні між собою. Окрім того, „розумна мова” характеризує насамперед форму мови, а не її зміст. Тому переважно поняттям дискурсу позначають наближене до цього визначення громадське обговорення якоїсь теми.

¹⁰⁸ Willke H. Ironie des Staates: Grundlinien einer Staatstheorie polyzentrischer Gesellschaft. – Frankfurt: Suhrkamp, 1992. – 398 S.

¹⁰⁹ Habermas J. Wahrheitstheorien // Fahrenbach H. (Hrsg.) Wirklichkeit und Reflexion. Walter Schulz zum 60. Geburtstag. – Pfullingen, 1973. – S. 211–266. Habermas J. Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen, – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985. – 450 S.

Існування спільних смислових (ціннісних) орієнтацій і їх актуалізація у спілкуванні не творить само собою системи, воно створює тільки умови для утворення якоїсь соціальної системи, відмежовує цю систему від інших і визначає частково характер взаємодії і в середині системи, і з іншими системами¹¹⁰. Це фундаментальне твердження творить основу для розмежування *функціональних* і *дискурсивних* систем. Джерела такого розмежування можна відшукати ще в стародавніх *voluntas* і *ratio*. Функціональна система характеризується всіма тими принципами, що описано вище. Дискурсивну систему можна описати як ідеальну модель раціональної комунікації, або як протилежність до функціональної, тобто – не функціональна. Це не означає що вона не виконує жодних суспільних функцій, це означає, що вона не містить відношення сил і не створює нової якості, вона передбачає суб'єкта, що говорить, а не суб'єкта, що діє. За своєю формою вона наближається до луманівської *інтерації*, але передбачає рівність учасників і раціональну дискусію (вільний дискурс).

Системна теорія не передбачає існування дискурсивних систем. (Невипадково Е. Арато і Дж. Коген називають луманівське суспільство безсловесним.) Водночас такі моделі дуже поширені в суспільному моделюванні. Більшість нормативних моделей мають саме такий вигляд. Арістотелівський поліс, град божий Августина, теорія суспільного договору, парсонівська асоціація, егалітарні демократії в своїй основі мають форму дискурсивної системи. Поширеним є помилкове приписування їй функціональних властивостей.

Значення дискурсивної системи системному аналізу суспільних процесів можна порівняти зі значенням цифри нуль у математиці. Реально нуля не існує, але математика без нього не може обійтись. За цією аналогією *організації* відповідає одиниця, а *інтераціям* проміжок від нуля до одиниці. Це в системі координат функціональних систем.

¹¹⁰ Luhmann N. Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. – Frankfurt am Main, 1994. – 674 S.

Розмежування на функціональну та дискурсивну системи є у нашому дослідженні принциповим і потрібним, оскільки саме змішування цих двох моделей є причиною неадекватності багатьох суспільних моделей, громадянського суспільства також.

Отже, *системний підхід* (системний аналіз, загальна теорія систем) охоплює широкий спектр принципів. Системність є невід'ємною властивістю пізнання, а *система* – способом кінцевого представлення безконечно складного об'єкта, формою представлення предмета наукового пізнання. Поняття *елемента системи, структури, підсистеми, відносин, середовища* та інші становлять аналітичний апарат цієї методології, мають відносний характер і не є категоріями конкретних сутностей. Ці поняття, а також *принципи системної реалізації, доповнюваності, відповідності, ієрархічності, диференціації* та інші мають високоабстрактний характер і свою методологічну роль виконують лише тоді, коли вони взаємопов'язані.

На розрізнення систем реальності та мислення використовують поняття моделі. *Модель* виступає як система, що відображає іншу систему (аналог – оригінал). Моделювання – побудова, вдосконалення і використання моделей. Все, що стосується властивостей чи принципів побудови системи, однаковою мірою стосується моделі й навпаки.

Суспільство як об'єкт системних досліджень має свої особливості. Його можна описувати через безмежну кількість систем різного рівня складності та організованості, які не можна звести до моделі якогось одного типу (Н. Луман виділяє три основні типи – *інтераакційні системи, організаційні системи, суспільні системи*). У моделюванні суспільних процесів важливими є також символічні сутності (цінності, норми, ідеології і т. д.) та їх передача у вигляді комунікації, що не спостерігається в біологічних чи інших системах. Раціональну комунікацію деколи називають дискурсом. Існування символічних сутностей та їх актуалізація у спілкуванні творить основу для диференціації *дискурсивних і функціональних систем*. Дискурсивна система визначається як

ідеальна модель раціональної комунікації, яка передбачає рівних і вільних суб'єктів, раціональну дискусію і раціональні процедури ухвалення рішень. Вона передбачає суб'єктів, що говорять, а не суб'єктів, що діють.

Системний підхід в жодному разі не треба розглядати як наукову теорію, за допомогою якої можна все пояснити. Його методологічне значення полягає насамперед у його критичній функції щодо чинних та тих, що створюють, суспільних моделей, а також у пропозиції такої схеми пояснення, яка виявляє конкретні механізми та умови функціонування об'єкта.

РОЗДІЛ 2. ПРИНЦИПИ МОДЕЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ІСТОРІЇ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКОЇ ДУМКИ

2.1. Становлення та зміна принципів моделювання громадянського суспільства (Від Платона до Канта)

Перш ніж аналізувати сучасні моделі громадянського суспільства розглянемо історію становлення цього поняття. Поняття громадянського суспільства як і абсолютна більшість інших понять суспільних наук має свою історію. Передусім важливо встановити, не тільки, коли це поняття зароджувалося і набувало актуальності, в яких контекстах чи понятійних системах його використовували, яким змістом його наповнювали різні мислителі, а й які методологічні принципи було закладено в основу його моделювання. Йдеться про процес становлення і розвитку того, що сьогодні ми називаємо моделями громадянського суспільства.

Початок становлення поняття «громадянське суспільство», зазвичай, пов'язують з Новим часом. І для деякого вузького його тлумачення в руслі ліберальної традиції це було б справедливо. Однак для ширшого і глибшого його розуміння варто було б все ж повернутися трохи назад, до часу, коли закладалися принципи ділення і представлення соціального світу, які є основою будь-якого сучасного моделювання.

Словосполучення „громадянське суспільство” вперше знаходять в Арістотеля¹¹¹. Однак близьке за значенням поняття є вже в Платона. З нього і почнемо історичний огляд.

Платон, як і більшість філософів, що займалися соціальною проблематикою, жив у часи великих соціальних

¹¹¹ *Riedel M.* Gesellschaft, bürgerliche // Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Brunner O., Conze W., Koselleck R. (Hrsg.) – Stuttgart: Klett-Cotta, 1992. – Bd. 2. – S. 719–800.

зрушень. І хоча ці періоди найсприятливіші для дослідження відповідних процесів (внаслідок відкритості систем), саме вони спонукають мислителів до пошуків шляхів відновлення стабільності. Результатом цих пошуків у Платона стала модель ідеальної політичної спільноти. Платон не розрізняє між суспільством і державою, для нього це одне ціле і позначається словом «поліс». (Тут використовується термін держава відповідно до українського перекладу Платона і Арістотеля. Однак, слід зауважити, що у Стародавній Греції не існувало поняття держави у сучасному розумінні. Поняття Платона і Арістотеля ближче до сучасного поняття республіки ніж держави (моя прим. – М. Б.)).

Держава, як об'єднання людей, що виникає для задоволення їхніх потреб, покликана забезпечувати стабільність. Щоб виконувати свої функції, вона має бути сильною, про яку не можна було б сказати: «В ній містяться дві ворожі між собою держави, одна – бідняків, друга – багатців, і в кожній з них знову таки багато держав, так, що ти промахнешся, підходячи до них як до чогось єдиного»¹¹².

«Єдине» забезпечується єдиною структурою, і для Платона цією структурою є прошарок воїнів або стражів. Цей прошарок, для якого вводилися строгі правила виховання і регламентація спільного життя, повинен був забезпечувати єдність, цілісність і стабільність. Проте соціальна структура в Платона не обмежується тільки станом воїнів, хоча він і приділяє їм найбільше уваги, до неї належать також правителі та ремісники. Згідно з його моделлю громадяни третього стану (після правителів і воїнів) мали право власності, сімейного життя, їхні діти могли народжуватися „срібними”, тобто мали право переходити до вищого, як вважав Платон, стану воїнів. «При зростанні благоустрою нашої держави потрібно надати всім прошаркам можливість мати свою долю в загальному процвітанні відповідно до їх природних даних»¹¹³. Якщо замінимо «прошарки» на «особи», то одержимо майже постулат лібералізму.

¹¹² Платон Держава. Апріорі. 2021. – С.210.

¹¹³ Там само. – С.208.

Отже, окрім праобразу тоталітарної держави, у чому Платона звинувачував К. Поппер¹¹⁴, маємо паростки ідей, які потім стали визначальними для моделювання громадянського суспільства. По-перше, тут присутня ідея (принцип) розвитку складних систем з простих. «Її (державу) створюють наші потреби»¹¹⁵. По-друге, тут присутнє розуміння, що стабільність забезпечується структурою (прошарок воїнів), рівень організації якої вищий від решти суспільства і, отже, закладаються основи дихотомії *держава - суспільство*. По-третє, тут присутній, хоча й дуже загально, принцип розподілу праці або доповнюваності. Порівнюючи воїнів з пастухами для овець, Платон виділяє не тільки ієрархічну відмінність між прошарками, а й функціональну.

Арістотель розширив методологічні підходи Платона, хоча, можливо, й спростив їх застосування. Як і Платон він зазначає, що «...всяка держава, як і первинні об'єднання, - природне утворення: вона є їхнім завершенням, тобто завершення – це є природа. Адже ми називаємо природою кожен об'єкт: візьмімо, наприклад, природу людини, коня, сім'ї – той їхній стан, що утворюється при завершенні їхнього розвитку»¹¹⁶. Як і Платон він говорить, що «держава порівняно із сімєю та кожним з нас є первинною з природи, бо необхідно, аби ціле передувало частині»¹¹⁷.

Держава для Арістотеля – це спілкування, найважливіше з усіх спілкувань і охоплює собою всі інші спілкування. Він не заперечує інших видів спілкування, таких як сім'я, господарство, торгівля, кожне з яких має свою мету, він тільки говорить, що є особливий, вищий видом спілкування, мета якого – держава. Цим найвищим видом спілкування є політичне спілкування. Суб'єктом (елементом) цього спілкування є людина „як політична істота”, а суспільна ієрархія має вигляд: політична істота – політична сім'я –

¹¹⁴ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. В 2 т. – Київ: Основи, 1994. – Т.1. – 444 с.

¹¹⁵ Платон Держава. Апріорі. 2021. – С.145.

¹¹⁶ Арістотель. Політика / Арістотель ; пер. З давнього, передм. О. Кислюка. — К. : Основи, 2003. — С.16.

¹¹⁷ Там само. — С.17.

політичне поселення – держава. Всю системну складність суспільства Арістотель зводить до однієї ієрархії – політичної, яка і є в кінцевому варіанті державою. Поняття політичного використовує Арістотель для характеристики живих істот, які мають спільну справу чи спільну мету. Ця характеристика є природною властивістю людини, а також тих звірів, які живуть спільно, наприклад, бджіл, ос, мурашок¹¹⁸.

Сім'я для Арістотеля – це вже своєрідна держава в мініатюрі. Поселення – це проста арифметична сума сімей, тобто об'єднаних за принципом відповідності. Держава – це сума поселень. В арістотелівській конструкції немає місця для недержавної сфери, окрім хіба що особистого господарства, тому що всіх громадян розглядають як політичних істот. Держава виступає місцем задоволення особистих та спільних інтересів. Ідеальна держава для Арістотеля це правовим чином організована спільнота вільних і рівних громадян, які об'єднуються для спільного добра і підкоряються формі політичного спілкування, яку самі визначають. Саме в цьому значенні в Арістотеля вперше з'являється словосполучення «громадянське суспільство»(πολιτικῆ κοινότητα).

Соціальний світ Арістотель моделює на основі своєї логіки, в якій домінують двоелементні системи. Це стосується сім'ї: „необхідність змушує сполучатися попарно тих, хто не може існувати одне без одного, - жінку й чоловіка, аби продовжити рід...». Це стосується господарських відносин: «Тому для самозбереження об'єднуються особа, що за своєю природою володарює, та особа, котра за своєю природою підвладна». «Тому і панові, й рабові корисне одне й те саме»¹¹⁹.

Цю ж схему він переносить на суспільство загалом. Поділивши суспільство по вертикалі, він відносить всю сферу економіки до діяльності рабів, а політику залишає панівному

¹¹⁸ O'meara D. Der Mensch als politisches Lebewesen. Zum Verhältnis zwischen Platon und Aristoteles // Der Mensch – ein politisches Tier? Essays zur politischen Anthropologie. Hrsg. Otfried Höffe, – Stuttgart: Reclam, 1992. – S. 14–25.

¹¹⁹ Арістотель. Політика / Арістотель ; пер. З давнього., передм. О. Кислюка. — К.: Основи, 2003. — С.15.

станові. Власне сфери економіки як окремої сфери для нього не існує. Відносини власності не творять окремої системи, оскільки «власність» потрібно розуміти в тому ж значенні, що й «частина»¹²⁰. Власність є частиною особи як суспільної (політичної) одиниці, і ці одиниці творять державу.

Такий поділ розрізняє одночасно два принципи суспільної організації: *ієрархію* та *демократію*, та два типи систем: *функціональну* та *дискурсивну*. У межах окремих сімей домінує ієрархія і відповідно функціональна система, на рівні політики в ідеалі чільне місце посідає демократія та дискурсивна система, оскільки рівні й вільні громадяни домовляються щодо основ суспільного співжиття.

На цьому поділі наголошено і в характеристиці індивідів. У межах панівної верстви людей визнають рівноправними істотами, кожна з яких може і повинна брати участь в політичному житті та урядуванні, що забезпечується «єдиним і однаковим вихованням». Тут частково висувається ідеал усебічно розвиненої особистості, який потрібний для участі в політичному житті, і який неодноразово повторюється у пізніших теоріях.

Поряд із платонівськими ми бачимо в Арістотеля нові підходи до моделювання суспільних відносин. Один з них має вигляд дуалістичних конструкцій «пан-раб», які взаємодіють за принципом доповнюваності й мають функціональний характер, інший, що стосується тільки панівної верстви, розглядає людей як рівних громадян, які взаємодіють як незалежні й вільні істоти і заради спільного блага домовляються щодо форми державного устрою.

Подальший свій розвиток поняття громадянського суспільства знайшло в стоїків і в середньовічних мислителів. Занепад полісів, політичні системи яких намагалися осмислити Платон і Арістотель, поставив завдання моделювання суспільних відносин відповідно до нових обставин. Держава, як вихідне поняття суспільного моделювання відступає на задній план, поступаючись місцем поняттю індивіда. Індивід,

¹²⁰ Арістотель. Політика / Арістотель ; пер. З давнього., передм. О. Кислюка. — К.: Основи, 2003. — С.19.

який прагне щастя, який перебуває в пошуках свого призначення і місця у світі, індивід, як розумна істота, постає у центрі уваги мислителів. Громадянин полісу перетворюється на людину, яка має приватне життя, усвідомлює свою самостійність, свою гідність.

Приватне життя стає визначальною цінністю людини, з якої виводяться всі інші. Заперечуючи Аристотелю епікурейці вважали, що не існує «природного» нахилу до створення суспільства, що є тільки індивідуальне прагнення блага. Громадське об'єднання полегшує забезпечення цього блага.

Усвідомлення особистості як основного елемента суспільного життя ставить питання про сутність людини. Людина тлумачиться не просто як «політична істота», вона розглядається як розумна істота, як духовна істота, значення якої не зводиться до виконання суспільних функцій. Як розумна істота, вона не потребує законів, вона не потребує примусу, вона не може бути «втиснута» у будь-яку суспільну структуру.

Визнання людини як самодостатньої істоти, яка має власну гідність тягне за собою визнання рівності всіх людей. «Грек і варвар, аристократ і простолюдець, раб і вільний, багач і злидар – всі оголошувалися рівними; єдина суттєва різниця прокладалася між розумним і дурнем»¹²¹. Відповідно людська спільнота не обмежується полісом, а творить світову спільноту розумних людей. Оскільки мораль вважалася ідентичною раціональності, то світове суспільство визнавалося одночасно моральним. Ідея стоїків про всесвітню моральну спільноту, яка не підлягає фізичним земним законам послужила основою для розмежування «граду божого» та «граду земного» у християнських мислителів.

Отже, принципи моделювання соціально-політичних відносин зазнають певних змін. Ідея рівності Аристотеля розповсюджується на всіх. «Людське» розмежування на душу і тіло переноситься на суспільство у вигляді світової (дискурсивної) спільноти душ або розумних людей та

¹²¹ Себайн Д. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. – Київ. Основи, 1997. – 838 с.

спільноти тіл або дурних людей. Актуальними стають протиставлення «розумних і дурнів», «закону міста і закону всесвітньої держави», «закону звичаю і закону розуму».

На впорядкованості та правильній організації суспільних відносин наголошував, говорячи про громадянське суспільство, Цицерон. Існування і дотримання законів у суспільстві для нього визначальне, що означає стабільність системи. Народ виступає самоврядним чинником (суспільством, що само себе організовує) і політична влада є спільною владою народу. Влада повинна ставити перед собою вищі моральні цілі, тільки так може бути виправдане її існування. На позначення такого суспільства Цицерон перший використав латинський варіант словосполучення «громадянське суспільство» (*societas civilis*).

Це словосполучення використовувалося в латиномовній літературі аж до Нового часу. Можна виділити два варіанти його застосування. З одного боку, після Августина в схоластичній, а згодом й реформістській літературі закріпився поділ на «град божий» і «град земний» (дискурсивна і функціональна система). *Societas civilis* (інший варіант *communitas civilis*) позначало переважно град земний. Тома Аквінський використовує поняття «громадянське суспільство» і «боже суспільство». Мартін Лютер говорить про два царства – земне і духовне. З іншого боку, починаючи з Філіпа Меланхтона, повертається цілісне аристотелівське тлумачення суспільства як морально-політичного об'єднання. Правда, це об'єднання має тепер своєю основою не природний, а божий чи моральний закон¹²².

Початок Нового часу відзначається намаганням поєднати давні суспільні моделі з новими реаліями. Ідеї класиків служать основою для соціального моделювання, змінюючись відповідно до нових суспільних умов.

¹²² Riedel M. Gesellschaft, bürgerliche // Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Brunner O., Conze W., Koselleck R. (Hrsg.) – Stuttgart: Klett-Cotta, 1992. – Bd. 2. – S. 719–800.

Як і стоїки осмислення суспільної реальності новочасні мислителі починають з людини. «Природа створила людей рівними щодо фізичних і розумових здібностей»¹²³ – актуалізує ідею рівності Т. Гоббс. Так само повторюється розмежування *бажань* і *розуму*, як двох засад людської природи. Однак, основою людської поведінки є не благо чи особисте щастя, а збереження власного життя.

Інстинкт самозбереження проявляється у прагненні безпеки. Якщо людина керується бажаннями і короточасними вигодами вона прагне більше влади і власності, які ту безпеку повинні гарантувати. Але оскільки інші люди керуються тою самою засадою, то безпека може бути тільки короточасною. Т. Гоббс вводить поняття природного стану, яке означає «війну всіх проти всіх» (стан хаосу, неупорядкованості). У такому стані людина не може почуватися безпечно на довшу перспективу. Коли розум це усвідомлює, людина намагається домовитися з іншими щодо умов суспільного життя. Розум підказує, що взаємодія і встановлення спільних правил сприятливіші для збереження життя ніж постійне насильство та конкуренція. Людина має вибір між абсолютною владою і абсолютним хаосом (між *ієрархією* і *ринком*), і якщо вона керується розумом, то вибирає владу.

Держава, за Т. Гоббсом, виникає внаслідок потреб людини, основною з яких є безпека життя і прагнення миру. Розум вимагає миру. Мир – це єдність – це стабільність – це порядок – це держава – результат суспільного договору. Припинення природного стану означає встановлення громадянського стану, який можливий лише, якщо є держава. Існування держави виправдане тільки тоді, коли вона сприяє безпеці індивіда. Якщо влада цього не забезпечує, люди мають право помінати владу.

Монархія на думку Т. Гоббса здатна найефективніше виконувати функції забезпечення миру і законності. Суспільство існує тільки тоді, коли є суверен. Суспільство складається з індивідів і функціонувати як цілісність воно

¹²³ *Hobbes, Th.* (2021 [1651]). *Leviathan or the Matter, Form, and Power of a Common-Wealth Ecclesiastical and Civil.* True Sign Publishing House. (Chapter XIII)

може тільки тоді, коли якийсь індивід діє від його імені. Суверен має верховну владу, яка є неподільною і невід'ємною. Суверен є сувереном не тому, що він має моральний авторитет, чи дбає про загальне благо, а тому, що він володіє засобами примусу, має силу врівноважувати егоїстичні прагнення підданих. Існування підданих неминуче як і влада. Ідея суспільної домовленості, представництва і відповідальності може реалізовуватися у суспільстві лише за умови вищої влади – монарха. Суспільний договір не може замінити собою систему влади, він лише окреслює цінності на які повинна опиратися влада.

Люди стають громадянами суспільства, тільки тому, що стають підданими держави. З'являється поняття громадянського суспільства, яке означає цей громадянський стан, і яке, як і в Арістотеля, практично збігається з державою. Становлення громадянського стану означає утворення нового порядку та системи „влади і підданих”. Перехід від протиставлення природному станові до розгляду внутрішньої будови громадянського стану відбувається зі зміщенням понять. Держава починає уособлювати владу, а громадянське суспільство – підданих. Таке зміщення, проте, має не тільки логічну основу. Змінюються соціальні відносини. Нові економічні відносини вносять корективи в суспільні теорії, і економіка з «частини» політичної особистості стає частиною політичної системи. На позначення цієї частини і використовують поняття громадянського суспільства.

На схоже розуміння громадянського суспільства натрапляємо і в Дж. Лока. «Ті, хто об'єднанні в одне ціле й мають спільно встановлений закон і судовий заклад, куди можна звертатися і який наділений владою розв'язувати суперечки між ними і наказувати злочинців, живуть в громадянському суспільстві»¹²⁴. Однак, на відміну від Т. Гоббса, для якого об'єднання в одне ціле обумовлене насамперед прагненням миру, громадянське суспільство

¹²⁴ *Locke J. Two Treatises of Government* chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.yorku.ca/comninel/courses/3025pdf/Locke.pdf P.142.

Дж. Лока опирається на необхідність забезпечення природних прав. Природні права – природжені, невідемні права, які притаманні кожній людині. До них належать право на життя, на свободу, на власність. Об'єднання у громадянське суспільство не означає домовленості щодо спільних прав, воно означає створення законів, які охороняють первісне щодо державних законів природне право. Громадянське суспільство не ідентичне з урядом. Воно радше – моральна спільнота, а уряд як інструмент примусу покликаний підтримувати моральні права індивідів і суспільства загалом.

Одним з найважливіших прав для Дж. Лока є право приватної власності. Подібно до Арістотеля власність є частиною людини. Така належність обґрунтовується працею людини. Власністю є ті речі, у які людина вклала свою працю. Для нього громадянин – не просто вільна людина, а людина - власник, і громадянське суспільство – суспільство власників. У такий спосіб Дж. Лок ще більше наголошує на економічному характері нового суспільства наближаючи його до пізнішого *буржуазного* суспільства К. Маркса.

Отже і Т. Гоббс, і Дж. Лок значною мірою повторюють ідеал Арістотеля про суспільство всі елементи якого, тобто громадяни, раціонально, через взаємну згоду визначають для себе правила співжиття (суспільний договір), але громадянами тепер є не політичні істоти, а власники. Як власники вони керуються насамперед своїм егоїстичним інтересом, а не якимись громадськими потребами. Раціональні домовленості, і моральні права служать умовою задоволення індивідуальних інтересів в умовах зародження ринкових відносин. *Раціональність і ринок* – два принципи, які покладено в основу цих моделей, творять основу розвитку подальших ліберальних ідей.

Деяка подвійність в розумінні громадянського суспільства зберігається у XVII-XVIII століттях, причому деколи в одних і тих самих авторів. Громадянське суспільство позначає, з одного боку, все суспільство, або як деякий етап в розвитку людства на противагу до природного стану чи феодальної держави, або як конкретний політично-моральний ідеал. З іншого боку, якщо аналізувати суспільну структуру,

громадянське суспільство є втіленням економічної (неполітичної), відмінної від урядової структури сфери. Місце цієї сфери в загальній соціальній структурі коливається від визначального для всієї системи (Т. Гоббс, Дж. Лок) до обмеженого й контрольованого державою (переважно в німецькій традиції)¹²⁵.

Таке моделювання суспільства є основою і для іншого понятійного роздвоєння, а саме *громадянина*, наділеного правами політичної участі, та *людини*, наділеної індивідуальними правами поза політичною системою.

Дещо відмінною від його британських колег була позиція Ш. Монтеск'є. Він не поділяв думки, що свобода чи справедливе суспільство є наслідком підвищення громадської моральності, чи раціональних домовленостей. Влада (функціональна система) як держава в Арістотеля існує завжди, і може тільки трохи змінюватися під впливом середовища. Свобода досягається не через моралізацію і формальне право, а через правильну організацію влади. Вона полягає в тому, що між верховною владою монарха і народом повинні існувати „проміжні влади” – такі як нобілітет чи громади, які захищають своє право і запобігають встановленню деспотизму (модель *король – народ*). Крім того, всі стани суспільства повинні мати свою частку у владі і в такий спосіб, через систему противаг, захищати свої інтереси¹²⁶.

Вживає Ш. Монтеск'є і дихотомію *держава - громадянське суспільство*. Посилаючись на Гравіну, якому приписують першість у цьому розрізненні¹²⁷, він говорить про державу (*l'Etat politique*) як про об'єднання часткових сил

¹²⁵ Riedel M. Gesellschaft, bürgerliche // Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Brunner O., Conze W., Koselleck R. (Hrsg.) – Stuttgart: Klett-Cotta, 1992. – Bd. 2. – S. 719–800.

¹²⁶ Себайн Д. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. – Київ. Основи, 1997. – 838 с.

¹²⁷ Riedel M. Gesellschaft, bürgerliche // Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Brunner O., Conze W., Koselleck R. (Hrsg.) – Stuttgart: Klett-Cotta, 1992. – Bd. 2. – S. 719–800.

(forces particulières), і про громадянське суспільство (l'Etat civil) як про об'єднання бажань (volontés)¹²⁸. Останнє у Франції тривалий час ідентифікували з придворними інтелектуалами, протиставляючи військовим і чиновникам. Отже дуалізм громадянського суспільства і держави Ш. Монтеск'є зберігає принцип розрізнення, за яким громадянське суспільство розглядалося як моральна чи раціональна (дискурсивна) спільнота, на протигагу функціональній владі, але цей поділ не стосується всіх громадян, а лише верхніх верств суспільства, тих хто може впливати на суспільне життя або справами, або словом.

Ідею громадянського суспільства як ідеалу, насамперед морального, розвинули А. Фергюсон і Е. Кант. Для А. Фергюсона вся історія розвитку людства є історією становлення і вдосконалення громадянського суспільства, що полягає в зростанні цивілізованості, зокрема усуненні насильства. Подібно до індивіда людство дорослішає стає моральнішим і цивілізованішим. Суспільство складається не тільки з корисливих і егоїстичних інтересів, але й з доброзичливості та інших громадських чеснот. Моральність породжується не зростанням добробуту, хоча останній їй і сприяє, а з власне громадського життя. Відкрита, публічна сфера дає людині можливість проявити найкращі її моральні якості і позбутися найгірших. Суспільство у якому розвинута така сфера може називатися громадянським¹²⁹.

Для Е. Канта рух до громадянського суспільства – це рух до повнішого втілення правових норм свободи і рівності громадян, наближення до універсального морального закону (до впорядкованого суспільства). Як і для А. Фергюсона шлях до громадянського суспільства для Е. Канта лежить через публічність. Але наголос при цьому робиться на раціональності цієї сфери, а не моральності. Відкриті, публічні дискусії, що характеризуються раціональністю та аргументативністю є протилежністю до закритих структур

¹²⁸ *Montesquieu.*, De l'esprit des lois. – Paris: Editions sociales, 1969. – 333 p.

¹²⁹ *Ferguson A.* An Essay on the History of Civil Society. – Cambridge University Press, 1995. – 283 p.

деспотичної влади. Розширення сфери публічності повинне привести до встановлення «вічного миру», оскільки саме через цю сферу мали б вирішуватися всі конфлікти.

Е. Кант диференціює державу та суспільство, але не за схемою «влада-піддані», а за функціями, які вони виконують, і за відповідними інститутами. Сім'я, церква, школа та інші суспільні об'єднання здатні без держави підтримувати моральні норми співжиття і відповідно до цих норм виховувати громадян. Держава ж об'єднує людей в рамках правових норм і забезпечує дотримання законів усіма підданими, реалізацію свобод громадян¹³⁰.

Виокремлюючи інститути громадянського суспільства, Е. Кант наділяє їх, як і державу, регулятивними та стабілізуючими функціями. Рівень їх завдань відповідає їхньому місці в суспільній ієрархії. Ці завдання з погляду просування до стабільного суспільства тісно пов'язані із завданнями правової держави. Мета громадянського суспільства в Е. Канта – не задоволення економічних чи інших інтересів, а досягнення морального стану¹³¹.

Отже, з початком Нового часу моделювання громадянського суспільства істотно активізується. Власне тут вперше з'являється громадянське суспільство як тип суспільства з домінуючими економічними (*ринковими*) відносинами. По-друге, з'являється розмежування держави і власне суспільства громадян, по-третє, громадянське суспільство розглядають як етап суспільного розвитку, як ідеал до якого слід прагнути і який є свідомим вибором громадян.

Отже, своїм корінням *громадянське суспільство* сягає часів Стародавньої Греції, коли закладалися принципи ділення і представлення соціального світу. Окремі принципи, які є важливими для *громадянського суспільства* – принципи розвитку складних систем із простих, принципи ієрархічності

¹³⁰ Kant E. Metaphysik der Sitten: Werkausgabe Bd.8. Hrsg. von Wilhelm Weischedel. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997. – 489S.

¹³¹ *Ibid.*

та функціональної доповнюваності – вже є в Платона. Однак саме поняття вперше з'являється в Арістотеля, для якого громадянське суспільство – це правовим чином організована спільнота вільних і рівних громадян, які об'єднуються для спільного добра й підкоряються формі політичного спілкування, яку самі визначають. Суб'єктом (елементом) цього спілкування є людина «як політична істота», а суспільна ієрархія має вигляд: політична істота – політична сім'я – політичне поселення – держава. Всю системну складність суспільства Арістотель зводить до однієї ієрархії – політичної, тобто громадянське суспільств – це політична система.

Про людей як суспільних, а не політичних істот говорять стоїки, їм належить також ідея всесвітньої моральної спільноти (вихід за межі політичної функціональної системи). Виокремлення неполітичної сфери привело християнських мислителів до дуалізму „град божий – град земний” (дискурсивна і функціональна система), *societas civilis* (інший варіант *communitas civilis*) позначало переважно град земний, тобто політичний.

Із початком Нового часу моделювання громадянського суспільства набуває нового розвитку. Тут з'являється громадянське суспільство як система головною метою якої є збереження власності (Дж. Лок). По-друге, з'являється розмежування держави, влади (структури) і суспільства громадян, підданих (середовища) (Гравіна, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є), по-третє, громадянське суспільство розглядається як етап суспільного розвитку, як ідеал морально-політичної спільноти (дискурсивної системи), до якого слід прагнути і який є свідомим вибором громадян (А. Фергюсон, Е. Кант).

2.2. Синтез принципів моделювання громадянського суспільства у XIX – першій половині XX століття.

Своєрідний підсумок і систематизація попередніх уявлень про громадянське суспільство міститься в працях Г. В. Ф. Гегеля. Г. Гегель добре знав соціальні конструкції своїх

попередників, однак, їхня спрощеність, очевидно, не задовольняла його. Моделі на зразок «володар-піддани» чи «держава як сукупність сімей» не відповідали складним навколишнім реаліям і його діалектичним принципам. Г. Гегель постав перед проблемою побудови структури суспільства, яка б відображала стан речей кінця XVIII - початку XIX століття. Він, очевидно не обмежував себе цими часовими рамками, але історичні особливості знайшли в нього свій відбиток.

На відміну від Т. Гоббса чи Дж. Лока Г. Гегель починає соціальне моделювання не з індивіда, а з сім'ї. Вже з самого початку для Гегеля соціальна організація, навіть така проста як сім'я є важливішою від окремого індивіда. Сім'я як найпростіший суспільний організм, освячений традицією, релігією і відповідними правами, виявилася найлегшою для емпіричного сприйняття і найпридатнішою для логічного конструювання. Г. Гегель не міг пройти повз цю «безпосередню субстанційність». Інститут сім'ї визнано важливим для суспільного існування, докладно описано майнові та правові відносини в ньому. Але множина сімей не творить сама собою держави. Арістотелівська логіка організації суспільства виявилася в нових умовах непридатною. Сімейні зв'язки, які раніше були визначальними, стають тепер лише частиною широкої суспільної взаємодії. Роль людини визначається не її походженням, належністю до тої чи тої родини, а іншими чинниками. Отже, «моменти, пов'язані в єдності сім'ї як моральної ідеї, як вона ще існує в своєму понятті, мають відпускатися ним у самостійну реальність; ступінь відмінності»¹³².

Отримуємо людину як конкретну особу, «яка для себе – особлива мета, як ціле потреб і поєднання природної необхідності й сваволі», як особу, „у відношенні до іншої такої особливості, тож кожна через іншу й водночас просто тільки як через форму загальності, - інший принцип, у поєднанні, робить себе діючим і вдовольняє»¹³³.

¹³² Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство; пер. з німецької Р. Осадчука та М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – С.168.

¹³³ Там само. – С.169.

Люди як окремі істоти зі своїми потребами є тими елементами, які утворюють систему. Самою системою звісно ж є держава. Держава в Г. Гегеля задається апріорно, як в Арістотеля («первісною за природою є держава»), як щось, до чого повинна прийти сукупність осіб у результаті своєї взаємодії.

Йдучи за Т. Гоббсом, Г. Гегель диференціює державу і громадянське суспільство, проте, в інший спосіб. «Якщо держава представляється як єдність різних осіб, як єдність, що є тільки спільністю, то цим мається на увазі тільки визначення громадянського суспільства»¹³⁴. Отже, громадянське суспільство – це спільність, але не цілісність. Цілісністю є держава. Громадянське суспільство – це сукупність індивідів, які взаємодіють між собою і кінцевим результатом цієї взаємодії є держава. Громадянське суспільство – це не щось окреме від держави, це, з одного боку, стадія її становлення, а з іншого – частина її функціонального механізму. Держава – це структура, це соціальна система, яка досягла стадії стабільності, це стаціонарна система. (У всіх західноєвропейських мовах до Нового часу та й пізніше слово держава означало ще й стан, щось, що зберігається незмінним тривалий час.) Ідеальна держава – це повністю структуроване суспільство. Громадянське суспільство – це система в стадії розвитку.

Диференціюючи громадянське суспільство від держави, і розглядаючи його як самостійне стосовно держави утворення, Г. Гегель одночасно зазначає, що грань, яка їх розділяє, є достатньо умовною і відносною, і навіть відокремившись від держави, воно й надалі є її органічною частиною.

«Логічний шлях» до громадянського суспільства може мати двоякий вигляд. Від держави, шляхом її розкладання на частини (згори), і (або) від індивідів, об'єднуючи їх на основі принципу доповнюваності (знизу). Громадянське суспільство набуває статусу проміжної ланки між окремими індивідами та державою за рівнем своєї організації і відповідно займає середнє місце в суспільній ієрархії.

¹³⁴ Там само. – С.169.

Для пояснення своєї концепції Г. Гегель вибрав шлях знизу. Він «надає свободу особистості» визнає її як самостійну систему, що стає суб'єктом відносин з іншими системами. Для реалізації своїх цілей, для задоволення своїх потреб особа «з потреби» мусить взаємодіяти з іншими, мусить творити складніші системи. Якщо вона не входить до складнішої організації, не залучена до системного процесу, вона «виступає як суттєвий момент, як щось вороже, як порушення суспільного порядку, або руйнуючи його,... або виступаючи... як внутрішня зіпсованість і довершена деградація...»¹³⁵.

Це дуже нагадує аристотелівське: «...хто... живе поза державою – той в розумовому відношенні надлюдина, або нелюд:... така людина за своєю природою охоплена бажанням воювати»¹³⁶.

Домагаючись реалізації своєї мети, особа через взаємодію неодмінно сприяє здійсненню загального. І це загальне сприяє досягненню мети особи. Тут немає причиново-наслідкової залежності реалізації системи від особистої реалізації особи, це єдиний процес нероздільний у своєму становленні. «Егоїстична мета в своєму здійсненні, як зумовлено загальністю, обґрунтовує систему всебічної залежності, тож самостійне буття й благополуччя окремого і чисто правове існування вплетене в самостійне буття, благополуччя і право всіх, ґрунтується на цьому і тільки в цьому взаємозв'язку дійсне і забезпечене»¹³⁷.

У чому виявляється усестороння залежність, у чому полягає власне взаємодія? Змістовного наповнення ця абстрактна залежність набуває в потребі в праці. Не відомо, чи Г. Гегель перебував під впливом промисловості, яка дедалі активніше зростала, чи ця залежність була найбільш

¹³⁵ Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство; пер. з німецької Р. Осадчука та М. Кушніра.. – К.: Юніверс, 2000. – С.182.

¹³⁶ Аристотель. Політика / Аристотель; пер. з давньогрецької, передм. О. Кислюка. — К. : Основи, 2003. — С.17

¹³⁷ Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство; пер. з німецької Р. Осадчука та М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – С.170.

предметною, чи визначальним був уплив Дж. Лока, який через працю обґрунтовував право власності, або А. Сміта і Д. Рікардо, але саме праця стала для нього тією взаємодією, в результаті якої все особисте стає суспільним і всезагальним. Через працю, а саме через її розподіл будує Г. Гегель свою соціальну структуру. Все суспільство для нього ділиться на три прошарки (стати): субстанційний, промисловий і загальний.

Субстанційний (суттєвий) прошарок характеризується наявністю в нього приватної землі. Це своєрідна спрощена феодална структура, де головним елементом є сім'я. Це найстабільніший прошарок, оскільки він має незмінну власність у вигляді землі. У системі виробництва люди залежать від природи і стають лише доповненням до землі. Внаслідок сімейного ведення господарства тут відсутній поділ праці в широкому вияві.

Для промислового (ремісничого) прошарку головним є праця, рефлексія, а продукт природи розглядається як матеріал. Це найдинамічніший прошарок, для якого характерний розподіл праці. Його головний суб'єкт – корпорація. Організація складніша щодо сім'ї. Власне корпорація – це єдиний інститут у громадянському суспільстві, який Г. Гегель аналізує достатньо докладно і глибоко, хоча принципи аналізу тут ті ж самі, що й громадянського суспільства загалом. Корпорація – це щось середнє за складністю між сім'єю і державою. Це щось як «друга сім'я». Будучи включеною в корпорацію, особа стає елементом стабільної системи і може розраховувати на деяку стабільність свого становища. Поза корпорацією засоби для існування не є постійними, і особа мусить постійно дбати про себе, інакше кажучи, вона перебуває в «природному стані». У корпорації людина обмежує свої природні права в обмін на стабільність і деяку захищеність від щоденних випадковостей. В інтерпретації Г. Гегеля корпорація має вигляд вузькопрофесійного об'єднання на зразок замкненого середньовічного цеху.

Третій прошарок – загальний. Він багато в чому схожий з платонівським станом воїнів. «Загальний стан

займається загальними інтересами суспільного стану; тому він має позбавлятися прямої роботи для потреб або через приватне майно, або через те, що він без шкоди для себе утримується державою, яка користується його діяльністю...». Це, по суті, стан державних службовців, чий «приватний інтерес знаходить своє задоволення в його роботі для загального»¹³⁸.

Такою класифікацією суспільства Г. Гегель робить одночасно два поділи. З одного боку, по горизонталі поділ за сферами діяльності: сільське господарство, промисловість, державна служба. З іншого, по вертикалі, що виявляється в складності систем, які характерні для кожного прошарку. Цей останній, однак, не є відображенням суспільної ієрархії. Філософ перебував під впливом англійського досвіду конституційної монархії, де на початку XIX століття суперечки точилися між містом і селом, і де в парламенті були закріплені місця за великими землевласниками, сім'ї яких стояли високо в суспільній ієрархії.

Водночас Г. Гегель розумів спрощеність такого підходу, субстанційний прошарок він пробує ділити на селян і земельну еліту, промисловий – на ремісничий, торговий прошарки, прошарок фабрикантів.

Загалом характеристика Г. Гегелем всіх інституцій схожа. Сім'я – це сім'я, корпорація – це «друга сім'я», громадянське суспільство – всезагальна сім'я. Тут, правда, розуміння громадянського суспільства наближається в Г. Гегеля до держави. Громадянське суспільство, як і сім'я та корпорація, «має захищати свого члена, боронити його права, а окрема людина також зобов'язана мати права громадянського суспільства»¹³⁹. Розподіл функцій між сім'єю, корпорацією і державою залишається для Г. Гегеля проблемою в багатьох випадках не розв'язаною, що в принципі закономірно для будь-якого соціального поділу.

¹³⁸ Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство; пер. з німецької Р. Осадчука та М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – С.182.

¹³⁹ Там само. – С.203.

Багатоманітність життєвих виявів не вмщувалася в певну, можливо політично обумовлену, систему. Акцентуючи увагу на одному, він нехтує іншим. Надаючи великої ваги корпорації, Г. Гегель не надає ваги політичним партіям і політичному представництву в органах влади. Гегель, по суті виступає прихильником корпоративного представництва як основи політичної взаємодії між суспільством і державою, і, отже, є одним з предтеч сучасного корпоративізму.

Включеність людини в суспільні структури не означає повної детермінації її поведінки. Стаючи частиною суспільства людина не перестає бути людиною. «Визнання й право того, що в громадянському суспільстві і державі необхідне через розум відбувається водночас у поєднанні через сваволю, - це точніше визначення того, що в загальному уявленні називається свободою»¹⁴⁰.

Право є неодмінною частиною суспільної системи. Право характеризує порядок. Залишаючи особистості деяку свободу, воно уможливорює життєздатність системи, її здатність до розвитку і пристосування. «...отримана з об'єктивного порядку, у відповідності з ним і водночас із його правом суб'єктивна особливість стає принципом усього оживлення громадянського суспільства, розвитку розумової діяльності, заслуги й честі»¹⁴¹.

Діалектика Г. Гегеля відображена і в праві. Системна реалізація права – це закон. «Право як таке лише серез те, що воностає законом, набуває не тільки форму загальності, але й свою істинну визначеність»¹⁴². Водночас «закон – це загальне визначення, яке має застосовуватися до окремого випадку»¹⁴³ і співвідноситися з конкретною ситуацією.

Як і багато його попередників Г. Гегель визнає за громадянами право на участь в керуванні суспільством. Проте форма цієї участі дещо відрізняється. Якщо в Арістотеля,

¹⁴⁰ Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство; пер. з німецької Р. Осадчука та М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – С.183.

¹⁴¹ Там само. – С.183.

¹⁴² Там само. – С.185.

¹⁴³ Там само. – С.189.

наприклад, громадяни безпосередньо беруть участь в керуванні державою, то в Г. Гегеля ця участь опосередкована. У його системі держава складається з підсистем – прошарків, корпорацій, общин. Тож участь в державному механізмі відбувається через ці «посередницькі» структури, а держава функціонує завдяки самоорганізації. Отже, кожен має право висловлювати свою суб'єктивну думку, але під час ухвалення рішень важать лише інтереси корпорацій, общин і т. д. «Якщо депутати розглядаються як представники, то це має органічний розумний сенс лише тоді, якщо вони представники не одиничних осіб, не маси, а представники однієї із суттєвих сфер суспільства, представники його великих інтересів»¹⁴⁴. Представництво, яке має форму зборів чи парламенту, виконує, за Гегелем, не функцію розв'язання державних справ, а передусім через публічні суперечки функцію „всезагального інформування”. У цей спосіб Г. Гегель наголошує функціональну основу суспільного існування, відводячи дискурсам лише інформативну функцію.

Звідси й розуміння влади. Влада в державі єдина. Її уособленням є монарх, хоча назва не відіграє великої ролі. Важливим є єдиноначало. Законодавча та урядова влади – це лише елементи цієї єдиної влади, і розуміти їх як самостійні одна від одної неприпустимо. Судова влада, яку називають третьою, взагалі лежить поза межами вказаної сфери.

Отже, Г. Гегель відповідно до своїх діалектичних принципів, сформулював основні закономірності функціонування суспільства загалом і громадянського суспільства зокрема. Громадянське суспільство не існує окремо від держави. Воно має нижчий рівень організації ніж держава, і тому воно є мобільніше і динамічніше, ніж держава. Громадянське суспільство здійснює таку ж стабілізуючу і відповідно регулятивну функцію, що й держава, але тільки на нижчому рівні суспільної ієрархії. Громадянське суспільство невід'ємно пов'язане з існуванням індивіда, цінність якого

¹⁴⁴ Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство; пер. з німецької Р. Осадчука та М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – С.274.

залежить від його здібностей (на відміну від попередньої феодальної ієрархії). Воля індивіда відображається в політиці держави не безпосередньо, а через низку організацій, ключовими з яких, для Г. Гегеля, є корпорації. Громадянське суспільство – це продукт нових економічних відносин, і саме ці відносини визначальні для його функціонування.

Взявши за основу індивіда, який має свої потреби, Г. Гегель моделює суспільство як складну з чисельними посередниками (організаціями) систему потреб, яка має суто функціональний характер. Сферою публічності, на якій наголошують пізніші творці громадянського суспільства, він нехтує, приписуючи їй лише інформативну роль.

Використовуючи поняття громадянського суспільства, Г. Гегель, на відміну від своїх попередників, побудував достатньо адекватну модель сучасного йому суспільства, хоча й дещо узагальнену. Гегель був першим, хто докладно розробив поняття громадянського суспільства, ґрунтуючись на сталих методологічних принципах. Його наступники позитивно чи негативно неминуче відштовхувалися від нього.

На основі іншого досвіду і з іншою метою моделював суспільство А. де Токвіль. Якщо для Г. Гегеля в центрі уваги стояла суспільна інтеграція і її довершення – держава, то для А. де Токвіля характерне критичніше ставлення до суспільних процесів і зосередження уваги на суспільстві. І хоча загальне розуміння закономірностей функціонування суспільного механізму в обох мислителів схожі, пріоритет збереження демократичного суспільства й уникнення небезпек деспотії або дезінтеграції визначає спосіб мислення А. де Токвіля. Він вважає, що демократичне суспільство – суспільство індивідуалістське, де кожний зі своєю сім'єю прагне усамітнитися від інших, і члени суспільства ізолюються один від одного й створюють сприятливі умови для встановлення деспотії. З іншого боку, небезпеку він бачить в тому, що будь-який демократичний режим еволюціонує до централізації. Отже, з одного боку, держава прагне до централізації і структурування суспільства, монополізації різноманітних сфер життя, а з іншого, окремі індивіди із властивим їм егоїзмом ведуть до повної дезінтеграції. «Дві революції в наш час,

очевидно, діють в протилежних напрямках: одна постійно послаблює владу, друга безперервно її посилює. Ні в яку іншу епоху нашої історії влада не була ні до такої міри слабкою, ні до такої міри сильною»¹⁴⁵.

Врівноважувати ці тенденції мали б суспільні інститути – добровільні асоціації, які можуть і повинні стати посередниками між самотніми індивідами і всемогутньою державою. У функції цих асоціацій має входити забезпечення мобільності по вертикалі і горизонталі, створення суспільної думки, здатної впливати на політиків, досягнення компромісів між соціальними групами. На відміну від гегелівських корпорацій, інтегрованих у державу асоціації А. де Токвіля відзначаються більшою автономністю й амбівалентністю своїх функцій. З одного боку, вони сприяють інтеграції окремих індивідів, з іншого, протистоять тискові влади. Окрім того, А. де Токвіль моделює свої асоціації переважно за принципом *демократії* з домінуванням дискурсивних елементів, на відміну від Г. Гегеля, в якого домінували *ієрархічні* структури.

Відаючи належне дискурсові в протистоянні тискові влади, А. де Токвіль одночасно застерігає від зловживання ним, що може призводити до погіршення функціональності держави загалом. Небезпеку він бачить у повній залежності законодавчої влади від бажань виборців, і в зосередженні в законодавчих органах всіх інших форм урядування¹⁴⁶.

Окрім громад та асоціацій, забезпеченню функціонування демократії має служити розподіл влади й ієрархія урядування (президент, конгрес і його комітети, чиновники державних відомств, суди, уряди штатів і т. д.)

А. де Токвіль зосереджував увагу на асоціаціях, і це стало початком американської традиції моделювання громадянського суспільства. Ця традиція актуальна досі.

Ще одним мислителем, який зробив свій внесок у розвиток поняття громадянського суспільства був К. Маркс. Громадянське суспільство він тлумачив неоднозначно¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Токвіль А. де Про демократію в Америці. – К.: Весвіт, 1999. – С.64.

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Hunt G. The Development of the Concept of Civil Society in Marx // Karl

Спочатку він розглядав громадянське суспільство в дусі Г. Гегеля. «Сучасна держава має своєю природною основою громадянське суспільство, а також людину громадянського суспільства, тобто незалежну людину, зв'язану з іншою людиною тільки узами приватного інтересу і несвідомої природної необхідності, раба свого промислу і своєї власної, а також і чужої корисливої потреби»¹⁴⁸. Далі, використовуючи аристотелівську логіку біполярності К. Маркс ділить суспільний організм по вертикалі на економічну «базу» та політичну «надбудову» і зводить поняття громадянського суспільства до відносин власності й торгівлі, тобто до економічної бази. Громадянське суспільство «охоплює все комерційне та індустрійне життя», не залежно від стадії історичного розвитку суспільства. І, зрештою, оскільки це комерційне та індустрійне життя стає панівною формою сучасних йому суспільних відносин, і основним суб'єктом цього економічного життя є буржуазія воно стає «буржуазним суспільством», тобто позначає всю суспільну систему¹⁴⁹.

Працюючи в сфері політичної економії, К. Маркс переносить в неї це поняття, і відповідно громадянське суспільство набуває іншого звучання і оцінкових значень залежно від ситуації. З одного боку, він характеризує громадянське суспільство як таке, що усуває привілейовану замкненість, «як загальний нестримний рух звільнених від кайданів привілеїв стихійних життєвих сил»¹⁵⁰. З іншого, в громадянському суспільстві людина стає рабом своїх інтересів, вона залежна тепер від нових промислових корпорацій, обмежена й усунена від всезагального.

Marx's Social and Political Thought. Critical Assessments. Edited by Bob Jessop with Charlie Malkoln-Brown. Vol. IV. Civil Society, Ideology, Morals and Ethics. – London; New York, 1990. – P. 21-35.

¹⁴⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство або критика критичної критики // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: В 30 т. – Київ: Держполітвидав УРСР, 1958. – Т.2. – 622 с.

¹⁴⁹ Marx K., Engels F. Die Deutsche Ideologie. Kritik der neuesten deutschen Philosophie in ihren Repräsentanten, Feuerbach, B. Bauer und Stirner, und des deutschen Sozialismus in seinen verschiedenen Propheten. – Berlin: Dietz Verlag, 1953. – S.33

¹⁵⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство або критика критичної критики // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: В 30 т. – Київ: Держполітвидав УРСР, 1958. – Т.2. – С.123.

У контексті останнього громадянське суспільство для К. Маркса – це функціональна система, в якій індивід пов'язаний чисельними соціальними зв'язками. Свобода людини означає звільнення від цієї системи взаємозалежностей, основою яких є приватна власність. Носієм свободи може бути тільки пролетаріат, як клас, що позбавлений власності, а отже, найменше включений у цю систему взаємозалежностей¹⁵¹.

На перше місце К. Маркс ставив подібно до стоїків абстрактну свободу особистостей та якусь їх міфічну єдність (дискурсивна система). Громадянське суспільство у вигляді виробничих відносин перешкоджало і тому, і тому. К. Маркс хотів, щоб особа була безпосередньо причетна до всезагального, до держави. Він нехтував системним принципом, згідно з яким багатоелементна система обов'язково складається з підсистем і вплив на суспільство окремого індивіда опосередковується.

Очевидно К. Маркс як і А. Фергюсон орієнтувався на стару аристотелівську (іманентно дискурсивну) модель, в якій люди, будучи вільними і рівними, безпосередньо творять державу і беруть активну участь у її житті. Громадянське суспільство з його «наскрізь комерційним характером» у вигляді виробничих відносин з їх розподілом праці та логікою отримання найбільшого прибутку суперечило цій моделі. На відміну від громадянського суспільства А. Фергюсона, для якого воно є ідеалом, ідеальна суспільна модель К. Маркса набуває нового імені – комунізму, поняття ж громадянського суспільства стає об'єктом критики й замінюється *буржуазним суспільством*.

Використовуючи логіку Аристотеля, Маркс ділить суспільство на два класи. Причому цей поділ стосується всіх суспільств. «Історія всіх, що до цього часу існували суспільств, була історією боротьби класів. Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер і підмайстер, коротко, гнобителі і гноблені знаходилися у вічному антагонізмі один до одного, вели безперервну то скриту, то

¹⁵¹ Marx K. Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung (1844) //

відкрити боротьбу»¹⁵². К. Маркс не заперечує, що між капіталістами і пролетаріатом є багато проміжних груп: ремісники, дрібна буржуазія, торговці, незалежні селяни. Але по мірі розвитку капіталізму вони мали б пристати до якоїсь з двох основних. При такій класифікації громадянське суспільство як сукупність різних об'єднань мало б зникнути також.

Держава для К. Маркса – це знаряддя панування одного класу над іншим. А громадські об'єднання, які А. де Токвіль зараховував до громадянського суспільства є знаряддям держави в контролі над громадянами.

Найбільшим мислителем, який опинився в полоні марксових структур, і водночас бачив їх недосконалість був А. Грамші.

Спочатку А. Грамші перейняв дихотомію *бази та надбудови*. Однак ця формула скоро замінюється іншою, а саме: *громадянське суспільство – держава*. Якщо К. Маркс моделював суспільну систему в світлі політичної економії, то А. Грамші в політичному чи в політично-культурному контексті¹⁵³.

А. Грамші як і Г. Гегель та К. Маркс розглядав суспільство як функціональну систему, однак основою цієї системи для нього був не індивід з його потребами, а соціальна група. «У сучасному світі «окреме» вже не має того значення, яке воно мало в Макк'явелі чи Гвіччардіні, воно вже не означає суто індивідуального інтересу, тому що в сучасній історії історико-політичним «індивідом» є не біологічний індивід, а соціальна група»¹⁵⁴ Ця група, однак, не є гегелівською корпорацією. До організацій громадянського суспільства А. Грамші відносить і сім'ю, і церкву, і профспілки, і політичні партії.

MEW 1 (1969)

¹⁵² Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство або критика критичної критики // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: В 30 т. – Київ: Держполітвидав УРСР, 1958. – Т.2. – С.424.

¹⁵³ Gramsci A. Selections from the Prison Notebooks. Edited and translated by Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. London: ElecBook. 1999. – 846 p.

Громадянське суспільство він описує, подібно до Г. Гегеля, як опору держави, як її розширення, але не як економічну сферу. Асоціації громадянського суспільства є носіями суспільних цінностей: і старих (буржуазних), вкорінених у традицію та виробничі відносини, і нових (соціалістичних). Громадянське суспільство розглядається як поле політичної боротьби, як культурна сфера, в якій ведеться боротьба за „поступ чи стагнацію”. У такий спосіб А. Грамші подібно до А. де Токвіля доповнює функціональні характеристики громадянського суспільства дискурсивним чинником. Ця суміш функціональних та дискурсивних характеристик домінує у великій кількості сучасних уявлень про громадянське суспільство.

А. Грамші розрізнення державу та громадянське суспільство також на основі принципів їх функціонування. Для першої характерним є принцип панування (*ієрархії*), або насильства, що здійснюється через бюрократичну та військову структури, для другого – згоди (*демократії*), або гегемонії, що є сферою суспільно-політичних організацій. Ці принципи, однак, можуть проникати в протилежні сфери і навіть витіснити один одного.

В результаті він пише про неминучість змішання громадянського суспільства і суспільства політичного. Будучи під впливом ідеї К. Маркса про перехідний період держави і відповідно політики, він вважав, що шлях до соціалізму лежить через створення соціалістичного громадянського суспільства, яке б замінило буржуазне громадянське суспільство, усунуло буржуазну державу, і ліквідувавши принцип насильства, стало єдиною формою суспільної організації.

Отже, своєрідний підсумок і систематизація попередніх уявлень про громадянське суспільство містяться в творах Г. Гегеля. Г. Гегель відповідно до своїх діалектичних принципів (системно) сформулював основні закономірності функціонування суспільства загалом і громадянського суспільства зокрема. Громадянське суспільство – це сукупність

¹⁵⁴ Ibid. – P.249.

індивідів, які взаємодіють між собою і остаточним результатом цієї взаємодії є держава. Громадянське суспільство – це не щось окреме від держави, це, з одного боку, стадія її становлення, а з іншого, частина її функціонального механізму. Держава – це соціальна система, яка досягла стадії стабільності, це стаціонарна система. Громадянське суспільство – це система в стадії розвитку. Воно має нижчий рівень організації ніж держава і, отже воно мобільніше і динамічніше ніж держава. Громадянське суспільство здійснює таку ж стабілізувальну і відповідно регулятивну функцію, що й держава, але тільки на нижчому рівні суспільної ієрархії. Громадянське суспільство невід’ємно пов’язане з існуванням індивіда, цінність якого залежить від його власних здібностей (на відміну від попередньої феодальної ієрархії). Воля індивіда відображається в політиці держави не безпосередньо, а через низку організацій, ключовими з яких для Г. Гегеля є корпорації. Громадянське суспільство є породженням нових економічних відносин, і саме ці відносини визначальні для його функціонування.

На відміну від гегелівського громадянське суспільство А. де Токвіля не обмежується корпораціями, а творить істотно ширший спектр різноманітних інститутів (організацій) – добровільних асоціацій, які можуть і повинні стати посередниками між самотніми індивідами і всемогутньою державою. А. де Токвіль, опираючись на досвід Сполучених Штатів Америки, при розгляді суспільної структури зміщує акценти з держави на громадські об’єднання, даючи таким чином приклад моделювання відносно відкритої системи. Крім того, тут з’являється тема громадської думки (дискурсу), як сфери достатньо автономної від економічних відносин, чим Г. Гегель значною мірою нехтував.

К. Маркс залишається в руслі гегелівського, функціонального трактування громадянського суспільства, зводить його, однак, до економічної сфери з «наскрізь комерційним характером», до «буржуазного суспільства», до відносин власності й торгівлі, а суб’єктами цього суспільства стають вільні власники. Держава для К. Маркса – це зняття

панування одного класу над іншим. А громадські об'єднання, які А. де Токвіль зараховував до громадянського суспільства є знаряддям держави в контролі над громадянами.

Подальшу диференціацію *громадянського суспільства* зробив А. Грамші. Він виводить громадянське суспільство за межі функціональних систем (економіку і державний апарат) і розглядає його як неполітичну культурну (дискурсивну) сферу, в якій ведеться боротьба за «поступ чи стагнацію». У такий спосіб А. Грамші подібно до А. де Токвіля доповнює функціональні характеристики громадянського суспільства дискурсивним чинником, відкриваючи шлях до «життєвого світу» Ю. Габермаса

Отже, до середини ХХ століття було сформульовано майже всі основні ідеї, які становлять підґрунтя сьогоденного моделювання громадянського суспільства.

Кожне з наведених бачень громадянського суспільства позначає конкретний етап соціального розвитку і його теоретичного осмислення. У цьому розділі, однак, поза увагою залишилися соціальні, політичні, культурні та інші контексти, які могли впливати і впливали на формування саме такого бачення громадянського суспільства. Основна увага була присвячена структурним чи логічним особливостям формування конкретних моделей.

Можна констатувати, що історичне становлення поняття громадянського суспільства характеризується свідомим чи несвідомим розширенням методологічних принципів, що були використані для його моделювання, а також їхнім ускладненим поєднанням.

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ МОДЕЛІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЇХ ТИПОЛОГІЗАЦІЯ

Традиція використання поняття громадянського суспільства ніколи не переривалася. Упродовж ХХ століття різні мислителі час до часу зверталися до нього. Однак, до 70-х років домінували моделі суспільної організації, які не потребували активного використання цього поняття.

До другої третини ХХ століття, фактично до встановлення тоталітарних і авторитарних режимів у низці країн Європи, у політичних теоріях попри розвиток ліберальних, соціалістичних та інших ідей домінували триелементні моделі на зразок *аристократія, буржуазія, народ* чи *монарх, аристократія, народ*, тобто моделі, традиція яких йде від Платона і в Новий час, представлені де Метром і де Боналем. Згодом навіть ці прості моделі зазнали спрощення, і на перше місце, наслідуючи Арістотеля, вийшли двочленні конструкції на зразок *еліта і маси*, а також марксистські конструкції з поняттям соціального класу.

Звичайно, такі спрощені моделі, які відповідали цілям політичної боротьби, не могли задовольнити потреб в осмисленні дедалі складніших суспільних відносин. Для побудови і позначення нових моделей науковці щораз частіше звертаються, і до давніх уже призабутих понять, і до нових. В активний науковий обіг входять такі поняття, як відкрите суспільство К. Поппера, індустріальне і постіндустріальне (Д. Белл, А. Турен), суспільство середнього класу, вільного часу, багатокультурне, інформаційне суспільство та інші. Більшість з цих моделей становлять альтернативу попереднім і позначають деякі сфери чи особливості суспільної організації. Серед цієї групи понять знайшло своє місце і *громадянське суспільство*.

Попри тривалу історію цього поняття, якоїсь загальної теорії громадянського суспільства досі не створено, а його використання далеке від дотримання логічного закону тотожності. Численні науковці, не кажучи вже про політиків,

інтерпретують це поняття на свій лад так, що навіть в одного автора можна знайти різноманітні варіації, залежно від контексту і мети моделювання.

Деякі автори відзначають цю різноманітність і намагаються її типологізувати, говорячи про різні типи чи рівні громадянського суспільства, пов'язуючи їх часто з часовим (історичним) розвитком. До прикладу Дж. Александер¹⁵⁵ пише про три рівні громадянського суспільства: культурний рівень (рівень цінностей), інституційний рівень, практичний рівень людської взаємодії, а Н. Розенблюм виділяє демократичне, посередницьке та виборче громадянське суспільство¹⁵⁶. М. Фолі та Б. Едвардс розрізняють громадянське суспільство I і громадянське суспільство II¹⁵⁷, і М. Кеннеді¹⁵⁸ розбиває поняття громадянського суспільства на три аспекти: осередок соціальної дії, засіб трансформації, набір нормативних напрямних. Л. Колаковскі також розрізняє щонайменше три його значення: як цивілізоване на противагу природному станові, як сукупність індивідуальних, групових та корпоративних інтересів поза державною опікою, як суспільство громадян з громадянською свідомістю¹⁵⁹. Б. Барбер розрізняє три моделі громадянського суспільства: ліберальну, комунітаристську, а також модель сильної демократії (strong democratic)¹⁶⁰. Три лінії розуміння громадянського суспільства виділяє також А. Колодій:

¹⁵⁵ *Alexander J. C. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations // Alexander, Jeffrey C. (Ed.) Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization. – London etc.: Sage, 1998. – P. 1–19.*

¹⁵⁶ *Розенблюм Н. Громадянські суспільства: лібералізм та моральні впливи плюралізму // І. – 2001. – №21. – С. 6–29.*

¹⁵⁷ *Foley M. W., Edwards B. The Paradox of Civil Society // Journal of Democracy. – 1996. – Vol.7. – №3. – P. 38–62.*

¹⁵⁸ *Кеннеді М. Історична спадщина та громадянське суспільство: альтернативи нації в Східній Європі // Україна модерна. 1996. – Ч.1. – С. 114–131.*

¹⁵⁹ *Kolakowski L. (Wieder-)Aufbau der civil society // Transit. Herbst 1990 Osteuropa – Übergänge zur Demokratie?, 1990. – H. 1.– 129 S.*

¹⁶⁰ *Barber B. R. A Place for Us. How to Make Society Civil and Democracy Strong. – Hill and Wang, 1998. – 166p.*

«а) громадянське суспільство є певною сферою, яка протистоїть державі, де, як у Гегеля, є суперечності, є боротьба індивідуальних і групових інтересів, б) громадянське суспільство – це організовані інтереси поза державою, які вміють самозахиститися і самоорганізовуватися; в) акцентує на моральних аспектах, які несе з собою громадянське суспільство»¹⁶¹.

У цьому розділі запропоновано типологізацію сучасного бачення громадянського суспільства на основі системного підходу, що дасть змогу систематизувати всю різноманітність цих моделей і виявити їх структурні особливості. Така типологізація передбачає одночасно реконструкцію цих моделей в поняттях наведеної вище методології.

3.1. Громадянське суспільство як модель суспільного ладу

Одним із найпоширеніших варіантів розгляду громадянського суспільства є його тлумачення як ідеалу, як мети соціальних перетворень, до якої слід прагнути. Громадянське суспільство набуває в цьому разі вигляду самостійної *системи*, деякого суспільного ладу, і як таке є предметом дослідження цього підрозділу.

Тлумачення громадянського суспільства як системи передбачає його співвідношення з іншими системами. Таке моделювання бере свій початок ще від Т. Гоббса, який протиставляв громадянське суспільство природному станові. Згодом К. Маркс протиставляв його і своєму попередникові – феодалному суспільству, і його „вищій стадії розвитку” – соціалістичному (у цьому варіанті воно нам більше знайоме як буржуазне). Сьогодні поширене його протиставлення комуністичному, чи будь-якому іншому тоталітарному суспільству. Таке протиставлення, як видно, може мати

¹⁶¹ *Колодій А.* Виступ на семінарі журналу „І”: Громадянське суспільство: гармонія чи конфлікт? – Доступно з: <<http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2001/sem0103.htm>>

якісний, часовий чи просторовий (геополітичний) характер.

Крім того, зміст поняття громадянського суспільства може деколи збігатися чи поєднуватися зі змістом інших понять, бути допоміжною характеристикою, або навпаки, доповнюватися іншими поняттями. Е. Шилз зазначає: «Громадянське суспільство... це ліберально-демократичне суспільство, в якому переслідування індивідуальних інтересів хоча й заохочується, однак, обмежується громадянською свідомістю»¹⁶². Абендрот розрізняє антагоністичне і неантагоністичне суспільство, які практично збігаються з громадянським і соціалістичним. На позначення сьогоденного німецького суспільства Б. Шеферс використовує поняття: динамічне суспільство, індустріальне суспільство, комплексне суспільство, громадянське суспільство, відкрите суспільство, плюралістичне суспільство та інші¹⁶³. Таке поєднання передбачає деяку взаємозалежність і взаємопов'язаність цих понять, однак сказати, що існування одного з них обов'язково потребує існування іншого, не можна.

Деколи, говорячи про громадянське суспільство, обмежуються достатньо загальними характеристиками. Наприклад, Б. Шеферс визначає громадянське суспільство як правове і ринкове, Е. Шилз – як цивілізоване і суспільство з колективною самосвідомістю, Р. Дарендорф – як модерне. Часто трапляються такі характеристики, як демократичне, ліберальне, самоорганізоване, раціональне.

Описуючи громадянське суспільство, особливу увагу зосереджують на *громадянинові*, як головному елементові цієї системи. Як суспільство рівних і вільних описують громадянське суспільство Р. Кьослер та Г. Мельбер¹⁶⁴. Вільний

¹⁶² Shils E. Was ist eine civil society // Europa und die Civil Society/ Castelgandolfo-Gespräche 1989. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. Hrsg. Von Krzysztof Michalski. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 24.

¹⁶³ Schäfers B. Gesellschaftlicher Wandel in Deutschland: ein Studienbuch zur Sozialstruktur und Sozialgeschichte der Bundesrepublik. – Stuttgart: Enke, 1990. – S.5.

¹⁶⁴ Kößler R., Melber H. Chancen internationaler Zivilgesellschaft. –Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993. – 279 S.

і незалежний громадянин є носієм суверенності цього суспільства, а індивідуальні права – основою прав колективів¹⁶⁵. Громадянське суспільство розглядають як суспільство рівних громадян, які раціонально мислять, раціонально встановлюють мету і на підставі цієї раціональності будують стосунки між собою. Громадянина трактують як свобідного індивіда, який не пов'язаний соціальними чи релігійними обмеженнями, сам вибирає собі мету і за домовленістю з іншими громадянами запроваджує той чи той суспільний порядок.

Ідеальний громадянин повинен бути свідомим своїх обов'язків, конформістським, терплячим, скромним, поінформованим, відповідальним, довірливим, толерантним, активним, лояльним, солідарним, моральним, таким, що мислить і здійснює моральний опір¹⁶⁶.

Людина має бути універсальною за своїми здібностями для швидкої перекваліфікації, взаємозамінності. До того ж, член громадянського суспільства повинен ставитись до своїх дій гранично особисто, максимально відповідально і тверезо, повинен уміти мислити в картезіанському дусі, ясно і строго¹⁶⁷.

Усі громадяни також повинні бути рівними в культурі, як вони в принципі рівні за своїм статусом. Це, як вважає Е. Геллнер, є умовою мобільності та взаємозамінності, умовою постійної масової анонімної комунікації. «Адресат такої комунікації, якщо не людина як така, то принаймні, людина – стандартний представник кодифікованої культури»¹⁶⁸.

Для характеристики людини в такому суспільстві Е. Геллнер вводить поняття модульності. Це щось таке, що можна з одного місця забрати, поставити в інше, і воно буде

¹⁶⁵ *Kennedi M.* Історична спадщина та громадянське суспільство: альтернативи нації в Східній Європі // Україна модерна. 1996. – Ч.1. – С. 114–131.

¹⁶⁶ *Buchstein H.* Bürgergesellschaft und Bürgerkompetenzen // Breit, Gotthard/Massing, Peter: Bürgergesellschaft – Zivilgesellschaft – Dritter Sektor. – Schwalbach: Wochenschau-Verl., 2002. – S.8–18.

¹⁶⁷ *Gellner E.* Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals. - Penguin Group. 1996. 240p

¹⁶⁸ *Ibid.* P.91.

так само ефективно працювати. «Тільки модульна людина є одночасно індивідуалістом й егалітаристом і водночас відрізняється здатністю об'єднуватися зі своїми співгромадянами...і вирішувати завдання в діапазоні наймовірному за шириною»¹⁶⁹.

«Піклуючись про добродійність, людина має слабкий відособлений інтерес. Вона примножує багатство, але не одержима накопиченням, і тому реінвестує прибуток, закладаючи основи неперервного економічного розвитку, хоча б могла використати багатство для досягнення влади, суспільного положення, задоволення чи спасіння душі»¹⁷⁰.

Звичайним способом життя для членів громадянського суспільства є, як вважає Б. Шеферс, культивування домашньої та сімейної сфери, на успіх орієнтована професійна діяльність; сильне наголошення етичного з дотриманням обов'язків способу життя, пов'язаного з дисципліною та раціоналізацією; прагнення до освіти як основи особистого і суспільного розвитку¹⁷¹.

Члени громадянського суспільства мають відповідно взаємодіяти, бути об'єднаними між собою. Особливістю громадянського суспільства для Е. Шилза є те, що його компоненти об'єднані між собою колективною свідомістю спільної участі в суспільстві. Члени громадянського суспільства повинні бути свідомими свого членства загалом, а також в окремих конституювальних спільнотах, таких як сім'я чи етнічні групи. На громадянській свідомості, як характеристиці громадянського суспільства, наголошують також Е. Бьокенфьорде¹⁷² та Л. Колаковскі¹⁷³.

¹⁶⁹ Gellner E. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals. - Penguin Group. 1996. - P.89.

¹⁷⁰ Ibid. P.90.

¹⁷¹ Schäfers B. Bürgerliche Gesellschaft // Grundbegriffe der Soziologie. - 3. Auflage., Hg. von Schäfers, Bernhard. - Opladen: Leske und Budrich, 1992. - S. 40-42.

¹⁷² Böckenförde E.-W. Staat, Gesellschaft, Freiheit. Studien zur staats- und gesellschaftstheorie und zum verfassungsrecht. - Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1976. - 351 S.

Спільна колективна свідомість не означає одностайності. Громадянське суспільство передбачає здебільшого економіку зорієнтовану на ринок. Воно поважає права й обов'язки індивідів різних спільнот і колективів, які мають широку автономію. Громадянське суспільство є плюралістичним, однак автономність його окремих членів, груп і спільнот характеризується визнанням зобов'язань, які беруть на себе індивіди і групи щодо суспільства як цілого та його центральних органів, а також законів. Ліберально-демократичні інституції, які є ознакою плюралізму посилюють тенденції до суспільної дезінтеграції. Плюралізм трапляється також у суспільствах, які не є ні демократичними, ні ліберальними. Ліберальна демократія тісно пов'язана з громадянським суспільством, і як така може існувати тільки в тісному взаємозв'язку з ним¹⁷⁴.

Громадянське суспільство – це цивілізоване суспільство. Цивілізованість як норма поведінки громадян може існувати лише в громадянському суспільстві, і якщо вона виявляється як виняток в інших суспільствах, то лише у вузьких межах. Цивілізованість – означає визнання поряд із приватним інтересом зобов'язань перед спільнотою громадян. «Якщо цей „цивільний” елемент у суспільстві відносно сильно виражений, то можна говорити про громадянське суспільство»¹⁷⁵.

Традиція цивільної колективної свідомості не може існувати без центральних цивільних інституцій та їхньої активної діяльності, а ці інституції відповідно теж не можуть функціонувати без традиції колективної свідомості. «До центральних інституцій громадянського суспільства належать його законодавча влада (парламент як представницький орган), судова влада і виконавча, яка розпоряджається

¹⁷³ Kolakowski L. (Wieder-)Aufbau der civil society // Transit. Herbst 1990 Osteuropa – Übergänge zur Demokratie?, 1990. – H. 1. – 129 S.

¹⁷⁴ Shils E. Was ist eine civil society // Europa und die Civil Society/ Castelgandolfo-Gespräche 1989. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. Hrsg. Von Krysztof Michalski. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 13-51.

¹⁷⁵ Ibid. S. 15.

відносно безпартійним бюрократичним апаратом, крім того, органи громадського волевиявлення та інформування, його церкви і профспілки, його система освіти від початкової школи до університетів включно, його наукові інституції й товариства, приватні об'єднання, великі підприємства і великі традиції»¹⁷⁶.

Найважливішими ознаками громадянського суспільства є свобода комунікації, релігійна толерантність, правова рівність, партійний плюралізм, загальне виборче право, свобода преси.

Нормативними підвалинами громадянського суспільства є процедури раціональності. Святість закону, прав людини та раціональної комунікації – основні принципи суспільної взаємодії¹⁷⁷.

Громадянське суспільство розглядається як ідеал суспільства, як спільнота вільних і рівних громадян, які сходяться разом, щоб добре жити, щоб реалізовувати загальне благо, як спільнота, з якої ніхто, хто живе в її територіальних межах, не може бути вилученим¹⁷⁸.

Як видно, різні автори, аналізуючи громадянське суспільство, наголошують на різних його характеристиках. Їхнє викладення часто не має достатнього системного характеру, обмежується декларацією загальних принципів чи норм і не створює цілісного уявлення щодо його функціональних особливостей.

Систематизовану модель такого суспільства подає Н. Черниш. За її моделлю, «громадянське суспільство має бути таким, в якому, по перше, наявна добре розвинута соціальна структура (тобто сукупність різноманітних соціальних груп, верств, прошарків населення); по друге, витворена відповідна

¹⁷⁶ *Shils E.* Was ist eine civil society // Europa und die Civil Society/ Castelgandolfo-Gespräche 1989. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. Hrsg. Von Krzysztof Michalski. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 16.

¹⁷⁷ *Кеннеді М.* Історична спадщина та громадянське суспільство: альтернативи нації в Східній Європі // Україна модерна. 1996. – Ч.1. – С. 122.

¹⁷⁸ *Michalski K.* Vorwort // Europa und die Civil Society/ Castelgandolfo-Gespräche 1989. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. Hrsg. Von Krzysztof Michalski. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 7–13.

система представництва інтересів різних груп населення (тобто політичні партії, рухи, громадські організації); по третє, сформовані й ефективно діють органи влади різного рангу, утворюючи державу, у якій все більшого розповсюдження дістає місцеве самоврядування»¹⁷⁹.

Добре розвинена соціальна структура передбачає існування різноманітних соціальних груп, члени яких усвідомлюють спільні інтереси, об'єднуються довкола них та відстоюють їх. Різні політичні та громадські організації утворюють систему, яка відображає цю строкату соціальну структуру. Її головні функції полягають у представленні та обстоюванні інтересів конкретних соціальних груп, доведенні цих інтересів у вигляді вимог, пропозицій, програм тощо до відомих державних органів, органів влади й місцевого самоврядування. Останні через свою законотворчу та виконавчу діяльність мають враховувати й задовольняти інтереси різноманітних груп населення, оптимально збалансовувати та узгоджувати їх, підтримувати стабільний стан суспільства і запобігати соціальним конфліктам.

Громадянське суспільство ґрунтується на пріоритеті людини - громадянина, заради якої і існує ця розгалужена система представництва інтересів та управління справами суспільства. Держава повинна виступати гарантом прав людини, політичних свобод, створювати умови, які сприятимуть розкриттю й реалізації потенцій громадян, усебічному вияву їхніх ініціатив, творчих можливостей і здібностей. Державні органи повинні реагувати на запити і потреби соціальних груп, видавати законодавчі акти, стежити за їхнім виконанням в інтересах своїх громадян та за порядком у суспільстві, запобігати виникненню та вибухові соціальних конфліктів, а якщо ці конфлікти виявляються у суспільному житті – держава повинна знайти оптимальні шляхи для їхнього вирішення у мирний цивілізований спосіб. Громадянське суспільство – це «суспільство діалогу і співпраці, а не

¹⁷⁹ Черниш Н. Чи можливе громадянське суспільство в Україні // Українські варіанти. – 1998. – №1. – С. 16.

монологу чи соло, і тим більше не диктату однієї зі сторін»¹⁸⁰.

Проаналізуймо наведені вище характеристики. Тлумачення громадянського суспільства як суспільного ладу бере свій початок ще від Арістотеля. Громадянське суспільство, за цією моделлю, визначалося як суспільство вільних і рівних громадян, які підлягають формі політичного панування, яку самі визначають. Новочасний внесок в цю концепцію полягає в перенесенні поняття громадянина, на відміну від арістотелівського, на всіх, без винятку, людей, які входять до цього суспільства.

Така модель найчастіше є ідеалом правовим чином організованої спільноти. Саме в цій якості її можна вважати адекватною і використовувати як набір нормативних напрямних для соціальних перетворень та для самоорганізації суспільних рухів.

Однак, з погляду системного підходу слід, зробити декілька зауважень, щоб застерегти від абсолютизації чи недоцільного використання цієї моделі.

Перше зауваження стосується рівних і вільних громадян як членів громадянського суспільства. Людина не може бути абсолютно вільною. Від народження вона залучена до суспільних структур, росте в конкретному соціальному і культурному середовищі. Ці чинники так чи інакше впливають на її соціальний спосіб життя, вибір і місце в суспільстві. Отже, постулювання вільного індивіда, який не пов'язаний соціальними чи релігійними обмеженнями і сам вибирає собі мету в житті – це постулювання утопічного елемента системи, який передбачає, що і вся система відповідно буде утопічною.

Те ж саме стосується й рівності. Звичайно, люди, як суспільні одиниці, рівні між собою, відповідно, рівними вони є і в правах, що належать їм як членам суспільства. Ми бачимо в цьому випадку застосування принципу *відповідності* й урахування тільки одного параметру, а саме визнання людей як самостійних одиниць. Така рівність означає тільки визнання людей людьми.

¹⁸⁰ Черниш Н. Чи можливе громадянське суспільство в Україні // Українські варіанти. – 1998. – №1. – С. 16.

Однак, структуризація суспільства можлива лише на засадах принципу *доповнюваності*, що передбачає існування соціальних ролей і позицій. Принцип доповнюваності суперечить фактично принципіві рівності, бо ніколи члени одного співтовариства не мають рівних можливостей під час ухвалення рішень (за винятком демократичних процедур). Використання останніх, як відомо, має достатньо обмежену сферу використання, а, отже, принципу рівності чи рівноправності недостатньо для характеристики суспільних взаємовідносин.

Універсальність людини і водночас стандартизація її поведінки, що стоять у такій моделі на першому плані – складова частина багатьох утопій. Це дуже близько до комуністичної ідеї з її „всебічно розвиненою особистістю”.

Висока мобільність людини, що також характеризує громадянське суспільство, має не допускати існування замкнених структур. Це суперечить принципам системної організації, оскільки кожна система, вже за визначенням, має деякий ступінь замкненості. І якщо структури не стають частково замкненими, то відкидається і принцип *ієрархічності*, оскільки не створюється основа для розвитку складнішої системи.

Ідея відкритості структур доречна тоді, коли мають на увазі сферу комунікації. Саме так, як сферу раціональної комунікації, розглядав публічну сферу Кант. Така відкритість повинна усувати підстави до альтернативних ідентифікацій і протиставлення суспільству. Не потрібно, однак, переносити цієї властивості на функціональні сфери суспільства.

Плюралізм, яким характеризується громадянське суспільство, також потребує свого уточнення. Широкий плюралізм можливий лише на рівні атомізованих елементів, на нижчих ланках ієрархії, і відповідно до реалізації системи ця плюралістичність зменшується. На рівні прийняття «загально системних» рішень плюралізму практично немає.

«Єдина культура» громадянського суспільства – це ще один утопічний елемент. Єдина культура, у вузькому значенні цього поняття, принципово неможлива внаслідок хоча б

різного рівня освіченості людей. Очевидно, коли говорять про єдину культуру, то мають на увазі деякі цінності, які визнані в межах одного суспільства і визначають поведінку членів цього суспільства. У разі побудови громадянського суспільства з його індивідуалізмом і модульністю, передбачено, що єдина культура, єдина мова є основою для консолідації такого суспільства. Звичайно, єдина культура може бути ґрунтом колективної ідентифікації, однак, є недостатньою для колективної взаємодії. Об'єднання індивідів за культурною чи навіть національною ознакою часто можливе тільки теоретично, оскільки на практиці їхній функціональний зв'язок ідентифікувати важко з уваги на велику соціальну дистанцію між різними індивідами.

Вільний індивід і добре розвинена соціальна структура – це дві характеристики, взаємозв'язок яких не однозначний. Уже в 60-х роках М. Горкгаймер характеризував сучасне західне суспільство як автоматизоване суспільство, у якому індивід стає частиною автоматизованого механізму¹⁸¹. З погляду системної теорії зрозуміло: що більше структуроване суспільство, то більша взаємозалежність між людьми в такому суспільстві, то більше детермінована поведінка людей. Що стабільніше суспільство, то консервативніші структури, то менший вплив окремої людини на суспільство загалом.

Ринкова економіка – це принципово конфліктне середовище з відповідною логікою поведінки. Логіка компромісу, діалогу, узгодження інтересів, яку приписують громадянському суспільству, суперечить логіці ринку і може характеризувати лише частину суспільних процесів. Рівність громадян, яку передбачає громадянське суспільство суперечить ринковій, який «прямує до нерівності»¹⁸².

Загалом, моделі громадянського суспільства такого типу, попри їхню відмінність між собою, мають достатньо

¹⁸¹ *Horkheimer M. Zur kritik der gegenwärtigen Gesellschaft (1968) // Horkheimer M. Gesammelte Schriften. – Bd. 8. Vorträge und Aufzeichnungen 1949 – 1973. – Frankfurt am Main: Fischer, 1985. – S. 324 – 333.*

¹⁸² *Walzer M. The Civil Society Argument // Chantal Mouffe (Hrsg.), Dimension of Radical Democracy. – London, 1992. – S. 100.*

утопічний вигляд. Їх можна застосувати як набір цінностей, як основу для суспільних взаємовідносин, проте вони недостатні для характеристики складних суспільних відносин. А намагання втілити ці утопічні моделі в життя під час трансформаційних процесів може негативно вплинути на успіх цих процесів загалом¹⁸³.

Крім того, ідея громадянського суспільства навіть як набір загальносуспільних цінностей викликає заперечення. А. Селігман, наприклад, вважає, що ця ідея тільки повторює основні постулати ліберальної демократії¹⁸⁴.

Громадянське суспільство як модель суспільного ладу є типовим прикладом дискурсивної або наближеної до неї системи. У тих випадках, коли вводяться функціональні елементи, як наприклад представництво інтересів, наголос роблять на їх узгодженні та співпраці. Ідея солідарності витісняє ідею конфліктності та конкуренції.

Важливо сприймати ці моделі такими, якими вони є, тобто як ідеальні моделі, і не намагатися буквально втілювати їх у життя. Критика, наведена вище, застерігає саме від цього. Надмірна відірваність суспільного ідеалу від життя робить його неприйнятним для громадян. Це особливо помітно в нас, в Україні, коли поняття громадянського суспільства використовують при кожній нагоді, а мотиваційна сила цього вживання наближається до нуля.

3.2. Модель «громадянське суспільство – держава»

Поширеним є розгляд *громадянського суспільства* у його взаємозв'язку з *державою*. Попри, на перший погляд, простий дуалізм тут можна виокремити три основні підходи, які суттєво відрізняються між собою:

¹⁸³ Alexander J. C. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations // Alexander, Jeffrey C.(Ed.) Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization. – London etc.: Sage, 1998. – P. 1–19.

¹⁸⁴ Seligman A. The Idea of Civil Society. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – 241 p.

1. Перевага надається цілісному баченню суспільства і державі як уособленню цієї цілісності. Громадянське суспільство розглядається як *внутрішнє середовище*, як частина цієї цілісності (системи). (Гегелівська традиція).

2. Громадянське суспільство (середовище) визнається первісним і зовнішнім стосовно держави. Державі (одній із систем у цьому середовищі) відведено функцію обслуговування цього суспільства. (Ліберальний підхід).

3. Державу і громадянське суспільство розглядають як різні сфери (системи) соціальної діяльності, без надання переваги жодній з них.

Розгляньмо докладніше. Перший варіант перебуває в руслі гегелівської традиції, найбільше представлений в німецькій науковій думці й деколи називається соціал-демократичним. Він розглядає державу як результат суспільної структуризації, як *емержентну* систему, яка, за своєю суттю накладає на суспільство свої параметри порядку (насамперед у вигляді законів) і за допомогою своїх структур (силових, бюрократичного апарату) домагається, щоб її громадяни дотримувались цих законів. Громадянське суспільство розглядається у цьому випадку як сфера приватних інтересів, або сфера об'єднань громадян нижчого від держави ієрархічного рівня. Зі збільшенням своєї структуризації та ієрархізації громадянське суспільство переходить в державу. Держава уособлює порядок, а громадянське суспільство – часткову невпорядкованість. Р. Дарендорф описує громадянське суспільство як творчий хаос багатьох захищених від втручання держави організацій та інституцій¹⁸⁵, Г. Дубіель - як «відкритий горизонт політичних інституцій, сферу дисидентства, постійного ревізійонізму і колективної фантазії, яка кристалізується в інституціях і водночас постійно від них відособлюється»¹⁸⁶.

¹⁸⁵ *Dahrendorf R.* Der moderne soziale Konflikt: Essey der Politik der Freiheit. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1992. – 326 S.

¹⁸⁶ *Dubiel H.* Ungewissheit und Politik. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994. – S.67.

Коли структура держави поширюється на все суспільство, тобто все суспільство структурується, утворюється тоталітарна держава. Зрозуміло, що в такій ситуації місця для громадянського суспільства не залишається. Коли рівень впорядкованості, тобто структуризація зменшується, з'являється громадянське суспільство. Безмежне розширення громадянського суспільства означає зникнення держави, тобто суспільства як цілісної системи. Провести чітку межу між державою і громадянським суспільством у цьому варіанті неможливо, тому говорять про відносну незалежність цих об'єднань від держави.

Таке розуміння дуже загальне і переважно не передбачає функціонального розрізнення суспільних об'єднань. До громадянського суспільства зараховують і окремих індивідів, і різноманітні об'єднання, від малих, незначних і маргінальних щодо впливу на державну політику до об'єднань, які цей вплив здатні здійснювати і здійснюють.

Логіка моделювання суспільної системи така, що що більші ці «незалежні» об'єднання, то більший їх економічний чи будь-який інший капітал, то більшою мірою вони інтегровані в державу, то більше ознак системності тобто впорядкованості має їх організація. У них, на відміну від малих організацій, більше виявляються емерджентні властивості всієї системи, і в їхній діяльності з'являється дедалі більше функцій, які властиві державі. Конкуренція, яка є ознакою ринкової економіки, найбільшою мірою виявляється на найнижчих рівнях ієрархії. Із просуванням догори ієрархічною драбиною кількість «учасників гри» зменшується, і намагання домовитися між ними зростає.

Таку модель суспільної організації часто називають корпоративною (від гегелівських корпорацій). У сучасних розвинених країнах Заходу вона ідентифікується з численними консультативними комітетами і комісіями при міністерствах, відомствах і урядах, у роботі яких беруть участь представники груп і об'єднань за інтересами (профспілки, роботодавці та інші), які виконують важливу функцію вироблення рекомендацій і попереднього опрацювання відповідальних

державних рішень, пов'язаних з підготовкою законопроектів також. Такі ж тільки неформалізовані структури існують в менш розвинених країнах.

Така модель взаємовідносин між державою і громадянським суспільством попри деяку складність ідентифікації цих понять з конкретними об'єднаннями чи інституціями, достатньо придатна для пояснення різноманітних суспільних процесів. Наприклад, тісна взаємодія між урядом і різними групами за інтересами, а також між самими цими групами веде до зменшення конкуренції, що починає стримувати процес розвитку. Це особливо чітко виявилось у Великобританії в 70-х роках. Маргарет Тетчер, яка прийшла тоді до влади, визначила головним завданням своєї політики ліквідувати цю взаємозалежність і розширити сферу конфлікту, конфронтації та конкуренції. Правда, лозунгом її політики було не громадянське суспільство, а навпаки – його ліквідація (під громадянським суспільством розуміли систему цієї взаємозалежності). Йшлося також про позбавлення великих об'єднань політичного впливу, віддалення їх від держави, розділення політичної та економічної сфери¹⁸⁷.

Як показує досвід багатьох країн, системи корпоративного представництва практично не можна подолати. Конфлікти, які виникають чи провокуються час до часу, руйнують стару систему, але не можуть тривати довго. Система стабілізується, і корпоративна взаємодія «ослаблена в одній формі, повертається в систему в іншій, до того ж набагато швидше, коли уряд потребує її, щоб вижити»¹⁸⁸. За стабільної ситуації у державі корпоративний вплив, зазвичай, витісняє вплив демократичних інституцій і знижує роль партійно-парламентської системи¹⁸⁹. Корпоративне

¹⁸⁷ Taylor Ch. Die Beschwörung der Civil Society // Europa und die Civil Society/ Castelgandolfo-Gespräche 1989. Hrsg. Michalski K. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 52–81.

¹⁸⁸ Middlemas, K. The Modern State. In: Power, Competition and the State. Palgrave Macmillan, London. 1991. https://doi.org/10.1057/9780230379893_12

¹⁸⁹ Luhmann N. Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat. – München: Olzog, 1981. – 158 S.

представництво може також проникати в демократичні інститути й опосередковуватися через них.

Л. Ронігер, який оперує поняттями патронажу та клієнтелізму, також зазначає, що відносини патрон-клієнт є феноменом, властивим навіть для найбільш демократичних і цивілізованих країн, якого неможливо позбутися, і який за певних обставин позитивно поєднується з «демократією» та «модерністю»¹⁹⁰.

Деколи обсяг поняття громадянського суспільства звужується через обмеження «знизу», тобто через вилучення з нього приватної сфери (сім'ї), або через конкретизацію характеристик об'єднань, які до нього входять. «У вузькому значенні громадянське суспільство існує тільки там, де суспільство як цілісність може структурувати себе через незалежні від держави об'єднання і координувати їхні дії», а також «помітно визначати і моделювати хід державної політики»¹⁹¹. Це означає, що до громадянського суспільства зараховуються переважно великі суспільні об'єднання, такі як профспілки, церкви чи великі корпорації.

У цьому випадку функції громадянського суспільства характеризуються амбівалентністю. Щодо індивіда воно виконує таку ж організаційну, стабілізаційну, впорядковувальну функцію, що й держава, звичайно, в меншому обсязі. Ця функція, за своєю суттю, має консервативний характер і часто обмежує приватну ініціативу. Саме проти цієї функції суспільних об'єднань виступала М. Тетчер, намагаючись оживити британську економіку й наголошуючи на правах окремого індивіда. Щодо держави громадянське суспільство є сукупністю об'єднань нижчого ієрархічного рівня з відповідним рівнем плюралізму.

¹⁹⁰ *Roniger L. The Comparative Study of Clientelism and the Changing Nature of Civil Society in the Contemporary World // Democracy, Clientelism, and Civil Society. Ed. Luis Roniger & Ayse Günes-Ayata. – Boulder; Colorado, 1994. – P. 1–18. Roniger L. Civil Society, Patronage, and Democracy // Alexander, Jeffrey C. (Ed.) Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization. – London etc.: Sage, 1998. – P. 66–83.*

¹⁹¹ *Taylor Ch. Die Beschwörung der Civil Society // Europa und die Civil Society/ Castelgandolfo-Gespräche 1989. Hrsg. Michalski K. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 57.*

Різноманітні групи внаслідок боротьби за вплив на державну політику деколи розхитують єдиний державний механізм, що може приводити на деякий час до домінування окремих групових інтересів над загальнонаціональними.

Найважливішою тенденцією поведінки великих об'єднань є їх інтеграція в державу (У А. де Токвіля була тенденція до централізації). Такі країни, як Швеція, Нідерланди, Німеччина та багато інших інтегрували деякою мірою профспілки, об'єднання роботодавців та їм подібні в урядове планування «Обое (об'єднання і держава – (моя прим. – М. Б.)) намагаються однаковою мірою закріпити за собою місце владної еліти і віддалитися від широких прошарків виборців. Крім того, вони однаковою мірою зацікавлені в розширенні бюрократичного контролю на дедалі більшу кількість життєвих сфер. Навіть такий вияв сучасного суспільства, як держава загального добробуту... розглядають як механізм контролю і «нормалізації» людей. Користуватися здобутками такої держави – означає підкоритися її бюрократичним правилам...»¹⁹².

Оскільки державі та великим організаціям властиво прямувати до дедалі більшої впорядкованості, у крайньому варіанті – до тоталітарної держави, то єдиною можливістю запобігти цьому є виникнення нових рухів у суспільстві, нових проблем і відповідно нових організацій для їх розв'язання, а також збереження конкуренції і деякого рівня конфліктності, тобто того, що в цьому варіанті називають громадянським суспільством. Ознаками існування громадянського суспільства може бути в деяких випадках наявність в державі незалежного парламенту та опозиції.

На відміну від моделі, розглянутої у попередньому розділі, коли основою системи був переважно громадянин, наділений правами, в цьому випадку основою системи є індивід, який має свій інтерес. (У Гегеля особа мала потреби.) Таке – через „інтерес” – визначення властивостей індивіда

¹⁹² Taylor Ch. Die Beschwörung der Civil Society // Europa und die Civil Society/ Castelgandolfo-Gespräche 1989. Hrsg. Michalski K. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 58.

має, звичайно, достатньо загальний характер, однак, дає змогу будувати зручну одномірну модель. У багатьох випадках надалі іманентно домінує економічний інтерес.

Цей економічний інтерес, характерний для окремих індивідів і організацій нижчого ієрархічного рівня, відповідно до просування догори ієрархічною драбиною переходить у політичний. У деяких випадках ця зміна якості не моделюється, і громадянське суспільство тлумачать разом із державою як єдину сферу політичного (функціональна система).

Як і в попередньому підрозділі суспільний організм тут розглядають як цілісну систему, але громадянське суспільство становить тепер частину цієї системи. На відміну від попередньої (дискурсивної системи), ця модель має достатньо системний (функціональний) характер. Індивід із правами – це потенційний елемент суспільної системи, індивід з інтересом – це учасник процесу системної реалізації, і таким індивід виступає як елемент системи, як частина суспільного організму, і в цьому плані він обмежує свої права, свою свободу.

Ця модель розглядає громадянське суспільство в структурі більшої системи – держави. Держава виступає як атрактор усіх суспільних процесів, а громадянське суспільство – як внутрішнє середовище чи структура цих системотворчих процесів.

У цій моделі громадянське суспільство потребує сильної держави, а сильна держава – сильного громадянського суспільства. «Щоб розвиватися, громадянське суспільство потребує політичних інституцій, які в той чи той спосіб виконують критерії правової, конституційної держави, дозволяють демократичну участь, вирішують основні питання, виставляють межі, а також вмішуються, захищаючи його і сприяючи йому. З іншого боку, динамічні частини громадянського суспільства надають спільноті потрібної енергії та рухливості»¹⁹³.

¹⁹³ *Kocka J.* Interventionen: der Historiker in der öffentlichen Verantwortung. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. – S.133.

Наступний варіант моделювання вирішальну роль у тандемі держава – громадянське суспільство віддає останньому. Виходячи з ідеї Дж. Лока про суспільство як передполітичну спільноту, державу розглядають як явище похідне, а отже, другорядне. Громадянське суспільство, будучи в такій моделі неполітичним суспільством, розглядають насамперед як економічне (функціональне) середовище, в якому діють відповідні ринкові закони. Індивіди як суспільні актори мають власні інтереси. Щоб розв'язати спільні проблеми, вони можуть об'єднуватися в більші чи менші організації, у державу також. Держава, однак, не виступає тут як „природне” довершення суспільного розвитку, а лише як *організація*, що має забезпечувати окремі індивідуальні інтереси.

Основою такого підходу є примат прав людини як вільного індивіда. Державу розглядають лише як урядовий апарат, який обслуговує окремих індивідів і стежить за встановленими за домовленістю правилами поведінки чи конкуренції. Держава – це «неминуче зло», щоб уникнути анархії, але вона залишається злом¹⁹⁴. Суспільства як цілісної системи практично не існує. Закони і правила поведінки творять основу чи середовище, а суб'єкти діють відповідно до цих законів, не маючи ніякої вищої влади над собою.

Такий підхід має свої витоки у теорії природних прав Дж. Лока і називається деколи крайнім ліберальним. Він передбачає, як і в попередньому підрозділі, раціональну поведінку громадян, які „повинні заради власного інтересу діяти розумно” (Людвіг фон Мізес). Цю тезу можна і критикувати, і сприймати, аксіоми, як відомо, доводити не треба. З погляду системного аналізу можна зазначити, що

¹⁹⁴ *Bobbio N.* The Future of Democracy. – Oxford: Polity Press, 1987. – 184 p.
Bobbio N. Gramsci and the Concept of Civil Society // Civil Society and the State. New European Perspectives. Ed. John Keane. – London, 1988. – P. 73–99.
Thiery P. Zivilgesellschaft – ein liberales Konzept? // Zur Relevanz theoretischer Diskurse: Überlegungen zu Zivilgesellschaft, Toleranz, Grundbedürfnissen, Normanwendungen und sozialen Gerechtigkeits-utopien. Lauth H.-J., Mols M., Weidenfeld W.(Hrsg.) –Mainz: Institut für Politikwissenschaft, 1992. – Bd. 1. – S. 69–87.

раціональна поведінка і раціональна комунікація – лише одні з багатьох параметрів, за якими можна будувати суспільну взаємодію, і щоб суспільство функціонувало тільки за такими принципами, потрібно вилучити всі інші. До того ж поняття раціональної поведінки аж ніяк не однозначне.

У цій моделі знехтувано основним принципом системного підходу, а саме: *принципом системної реалізації*. У його накладанні на суспільство він означає, що індивіди в результаті своєї взаємодії мають тенденцію до утворення єдиної ієрархічної структури. Дотримання законів і правил поведінки не відбуваються самі собою, потрібні структури, які б це забезпечували, та й закони як такі – це параметри порядку, які може накладати на суспільство лише система як цілісність.

У разі реалізації цієї моделі на рівні національної держави, виникає потреба світових структур, які б могли замінити владні функції національних держав¹⁹⁵.

Оскільки національна держава як у деяких кордонах всеохопна система все ж таки існує, шлях до громадянського суспільства, яке б домінувало, має два напрямки розвитку – «назад» і «вперед». Перший, що бере свій початок ще від Ж. Руссо, передбачає повернення до передполітичної спільноти, тобто деструктуризацію чинної політичної системи. Розв'язання спільних для суспільства завдань мало б відбуватися через загальне опитування, яке треба було б проводити щодо кожного окремого завдання.

Другий шлях розглядає державу як структуру воєнізованого феодального суспільства, що відживає. Із розвитком освіти, науки, і насамперед «мирного» виробництва, розвиваються нові форми взаємодії, і держава як центральний інститут суспільства поступово втрачає свою функцію і перетворюється на другорядний інститут суспільного життя. У деяких випадках про суспільство як про спільність взагалі не йдеться. На місце загальної історії,

¹⁹⁵ *Dahrendorf R. Fragmente eines neuen Liberalismus. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987. – 271 S.*

«історії держави і народу» приходить історія індивідів. Індивід перестає бути членом спільноти, яка б волею більшості обмежувала його волю. Це доволі радикальний підхід. У м'якшому варіанті передбачається утворення безлічі організацій і органів самоврядування, які самоорганізуються для розв'язання різних проблем, що з'являються. У цьому контексті проголошуються також ідеї захисту прав меншості та відмови від принципу більшості¹⁹⁶.

Коли припинилося протистояння у холодній війні, на Заході поширилося критичне ставлення до політичної системи і до партій зокрема, оскільки основним джерелом їх артикуляцій були ідеологічні суперечності, що ґрунтувалися на класовому поділі суспільства. Навіщо потрібні партії, якщо є громадські організації, громадські ініціативи, які розв'язують конкретні життєві проблеми? Відповідь читаємо у В. Мантля: «Малі групи мають тенденцію – що особливо було помітно для зелених альтернатив минулого десятиліття в Німеччині – абсолютизувати свою часткову істину і не дооцінювати «мовчазну більшість», що уникає «справжнього пізнання»»¹⁹⁷. Крім того, навіть, об'єднавши всі свої зусилля громадські організації навряд чи можуть претендувати на більшу легітимність, ніж репрезентативно обрані уряди¹⁹⁸.

Усунення держави містить небезпеку і для людських прав. Саме сучасна демократична держава є гарантом збереження цих прав. «Національна держава може бути анахронізмом для всіх практичних речей, але вона, як і раніше, є неодмінним захистом свободи»¹⁹⁹.

¹⁹⁶ *Dubiel H.* Ungewissheit und Politik. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994. – 247S.

¹⁹⁷ *Mantl W.* Rahmenbedingungen, Risiken und Chancen sozialer Integrationsparteien // Krainer J., Mantl W. (Hrsg.) Ortbestimmung. Politik. Wirtschaft. Europa. – Graz; Wien; Köln: Styria. 1993 – S. 37.

¹⁹⁸ *Windfuhr M.* Der Einfluß von NGO auf die Demokratie // Merkel, Wolfgang/Busch, Andreas(Hg.): Demokratie in Ost und West. Für Klaus von Beyme. – Frankfurt am Main, 1999. – S. 543.

¹⁹⁹ *Dahrendorf R.* Fragmente eines neuen Liberalismus. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987. – S.222.

Громадянське суспільство в цьому варіанті виступає альтернативою до модерних демократичних держав. Усунення держави нівелює демократичні принципи на яких ця держава принаймні теоретично побудована. Навіщо потрібні вибори, якщо величезну масу важливих питань розв'язуватимуть поза державою. Крім держави, маргінальним стане також поняття народу, оскільки його суверенітет буде поширюватися лише на обмежену сферу життя суспільства.

Сьогодні мало хто серйозно сприймає можливість реалізації цієї моделі. Висунення її як альтернативи зумовлене прагненням нових лівих рухів розхитати застигли політичні структури, а також намаганням правих послабити державний вплив на сферу економіки. Великі транснаціональні корпорації прагнуть звільнитися від обмежень національних держав і від тих зобов'язань, які національні держави на них накладають.

Парадоксальним чином лібералізм, який на початку свого зародження намагався за допомогою демократичних раціональних конструкцій обмежити свавілля держави, у сьогоdnішніх умовах фактично виступає противником цих раціональних конструкцій, якими є демократичні держави. Звичайно, сучасні ліберальні ідеї передбачають, що раціональність переноситься на рівень індивідуальної поведінки, але насправді це означає зміщення на користь функціональної системи, яка втілюється у приватному економічному інтересі.

Обидві моделі, розглянуті вище, схожі в своїх характеристиках держави і громадянського суспільства. Держава характеризується як *ієрархія*, громадянське суспільство – як *ринок*. Відмінність між ними лише у співвідношенні цих двох принципів. У першому випадку переважає принцип ієрархії, у другому – ринку.

У наступній групі моделей громадянське суспільство і державу розглядають як рівні системи (сфери) в суспільному організмі, які, зазвичай, мають різні логіки свого утворення. Деякі автори тлумачать громадянське суспільство як економічну сферу, визначальними для існування якої є приватна власність, конкуренція та закони ринку.

Економічний приватний інтерес та гроші є рушієм цієї системи. Державу, з ключовим поняттям влади, вони розглядають як політичну сферу, до якої, крім бюрократичного апарату, відповідних структур власне держави (армія, поліція і т. д.) деколи зараховують і політичні партії, що інтегровані в державну систему через представницький орган – парламент. Логіка структурування політичної системи інша. Принаймні про конкуренцію як про норму існування державного апарату не йдеться. Важливим у такому моделюванні є те, що вводяться різні параметри, за якими відбувається структуризація суспільного організму. На відміну від моделей, побудованих на основі узагальненого інтересу, тут відбувається *диференціація* систем за їх функціями.

Якщо економічну сферу тлумачать власне як економічну сферу, то поняття громадянського суспільства накладається на іншу сферу. У цьому випадку говорять про громадянське суспільство як про моральну спільноту чи спільноту людей, які мислять раціонально. Коріння такого підходу – в ранньому християнстві. В європейській традиції, починаючи від Августина, існував поділ на політичну і духовну сфери. Власне це коріння може допомогти зрозуміти суть такого моделювання. В Августина і ще раніше у стоїків існував ідеал суспільства – спільноти людей високих моральних цінностей, які мислять раціонально, і які для співжиття не потребують «земної» держави. Сфера внутрішнього життя індивіда, духовна сфера не підлягала політичній структуризації, і її можна було розглядати як автономну від держави. З морального чи релігійного погляду ця сфера була позбавлена земних клопотів, і її вважали вищою від політичної системи, детермінованої земними інтересами. Оскільки «град божий» не передбачав ніякої структуризації, то про якусь паралельну систему не можна говорити. Однак церква як інститут, що проповідував відповідні цінності – це вже структурована організація, це вже система (Проце говорив уже сам Августин). Тут починається дуалізм церковної і політичної влади. Звичайно, логіка побудови церкви як суспільного інституту і держави відмінна, але не можна не

визнати, що церква була і надалі є більшою чи меншою мірою все ж політичним інститутом. Уся європейська, і не тільки, історія підтверджує це. Поєднання в одній особі церковної і світської влади було характерне для багатьох європейських та азійських суспільств ще до нашої ери, та й сьогодні не така вже й рідкість.

Якщо сьогодні говорять про громадянське суспільство, як про спільноту високих моральних цінностей, і людей, що мислять раціонально, повторюють це старе розмежування. Важливо, однак, враховувати попередній досвід і чітко розмежовувати сферу моралі чи раціональну комунікацію від інституцій, в яких вони відбуваються і які їх проголошують. (Докладніше про громадянське суспільство як сферу раціональної комунікації у підрозділі 3.4)

У цій моделі маємо справу з випадком, коли форму «громадянське суспільство – держава» некритично накладають на громадянське суспільство і державу, тобто коли їх вважають величинами одного порядку.

Цей феномен можна спостерігати й тоді, коли розрізнення відбувається без виділення їх економічного чи якогось іншого характеру. Просто як автономну від держави сферу описує громадянське суспільство Р. Дарендорф. Для нього воно не є ані опорою держави, ані опозицією для нього, а просто нормальним життєвим простором людей²⁰⁰. До неї належать політичні партії і профспілки, підприємства (переважно дрібні та середні) і соціальні рухи, вільні професії й автономні університети, вільні церкви і різноманітні фонди²⁰¹. Схоже Е. Геллнер визначає громадянське суспільство як «сукупність різних неурядових інститутів, достатньо сильних, щоб служити противагою державі й не заважати їй, виконувати роль миротворця і арбітра між основними групами інтересів, що стримує її прагнення до домінування й атомізації

²⁰⁰ *Dahrendorf R.* Der moderne soziale Konflikt: Essey der Politik der Freiheit. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1992. – 326 S.

²⁰¹ *Dahrendorf R.* Die gefährdete Civil Society // Europa und die Civil Society/ Castelgandolfo-Gespräche 1989. Hrsg. Michalski, K. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 247–262.

решти суспільства»²⁰². Ці визначення можна було б розглядати в контексті першої моделі, оскільки обидва автори говорять про потребу існування держави для громадянського суспільства. Водночас вони дотримуються ліберальної позиції, надаючи першість суспільству. В результаті одержуємо систему, яка ставить громадянське суспільство на один рівень з державою, мимоволі чи зумисне протиставляючи обидві сфери.

Ідея протистояння структур громадянського суспільства і держави часто виникає саме в такому їх тлумаченні, викликає, однак, одразу ж зауваження. Якщо демократична держава є системним довершенням громадянського суспільства, як ми це розглянули вище, то чому вона повинна йому протистояти. Якщо держава існує для обслуговування громадянського суспільства, то так само не зрозуміла підстава до протистояння. Якщо ж державу і громадянське суспільство тлумачать як автономні сфери, то виникає біполярність держави з її жорсткою *ієрархічною* структурою і громадянського суспільства як системи недержавних інститутів з домінантним принципом *демократії*.

Наскільки ж коректно говорити про протистояння? Протистояння передбачає, що два елементи претендують на одне місце в якійсь структурі. Якщо громадянське суспільство виконує відмінні від держави функції, то немає причини для протистояння. Якщо ж ведеться боротьба за одні й ті ролі, то це боротьба груп за місце на вершині ієрархії, і протистояння держави й громадянського суспільства стає ідентичним протистоянню влади та опозиції. У цьому випадку, однак, опозицію не можна вважати просто системою недержавних інститутів, вона набуває форми *ієрархії*.

Ідея протистояння держави і громадянського суспільства може ставати актуальною, якщо існують обмеження в доступі до політичної сфери, якщо обмежено виборчі права, в авторитарних режимах, тобто коли держава

²⁰² Gellner E. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals. - Penguin Group. 1996. P.65.

недемократична. Упродовж ХІХ століття в таких країнах, як Англія, Франція і Німеччина існували обмеження для народного волевиявлення і доступу до державної влади. Як відомо, загальне виборче право було запроваджене лише у ХХ столітті. За цей час та частина населення, яка не мала доступу до влади, витворила свою систему цінностей. Існувало ніби два суспільства, дві громадськості²⁰³. Основою цієї другої громадськості виступали або моральні цінності²⁰⁴, або економічні інтереси.

Реформи, які відбувалися до і після Французької революції, зруйнували стару феодальну структуру суспільства. «Держава надає індивідам і суспільству громадянську свободу через створення і забезпечення загального правового порядку, але ні індивіди, ні суспільство не одержують політичної свободи, тобто можливості брати участь в ухваленні політичних рішень і жодної інституційної можливості на них впливати. Держава як панівна організація існувала певною мірою сама собою, керована королівською владою, службовцями, армією і частково дворянством, і була як така організаційно та інституційно відділена від суспільства»²⁰⁵.

Ізоляція великих прошарків населення від політичної влади (інтелігенції як носія моральних цінностей, і буржуазії як економічних) привела до утворення паралельної громадськості та паралельної політичної структуризації – виникнення робітничих і буржуазних партій. Результатом цього протистояння можна вважати численні революції, а також тоталітарні й авторитарні режими, ідеології яких зародилися саме в «неполітичному» громадянському суспільстві.

Це протистояння з'являється і перед поваленням тих самих тоталітарних та авторитарних режимів, коли

²⁰³ *Habermas J.* Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. – Frankfurt am Main Suhrkamp, 1990. – 391S.

²⁰⁴ *Koselleck R.* Kritik und Krise. Ein Beitrag zur Pathogenese der bürgerlichen Welt. – Freiburg Br.; München: Alber, 1959. – 229 S.

²⁰⁵ *Böckenförde E.-W.* Staat, Gesellschaft, Freiheit. Studien zur staats- und verfassungsrecht. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1976. – S.190.

громадянське суспільство як єдиний політичний актор протистоїть корумпованій державі.

У сучасних моделях паралельного існування громадянського суспільства та держави в умовах стабільних демократій до громадянського суспільства зараховують ті організації, які за мету свого існування не ставлять втручання в політику держави. Захист довкілля, захист різних меншин і людських прав загалом, розв'язання найрізноманітніших часткових проблем – завдання, які ставлять перед собою різноманітні організації, не претендуючи, однак, на державну владу. Аполітичність і небажання ідентифікувати себе з чинною політичною системою в поєднанні зі сказаним вище творять основу для поведінки таких організацій. У ширшому значенні до громадянського суспільства в цьому варіанті зараховують також великі групи інтересів, насамперед економічні, які взаємодіють між собою, розв'язуючи свої проблеми поза державним втручанням.

Усе ж слід зазначити, що захист тих чи тих прав – це вже політична діяльність, не кажучи вже про захист інтересів великих груп. Отже, ця модель у нормальному демократичному суспільстві недоцільна. Радше навпаки, таке розвинене громадянське суспільство може означати відірваність деяких верств населення від участі в політичному житті. Саме як реакцію на закритість політичної системи багато дослідників тлумачать виникнення численних громадянських ініціатив та рухів 60-80-х років у Європі²⁰⁶.

У цьому варіанті, громадянське суспільство розглядають як систему, яка існує поряд з іншою системою (державою), на відміну від попередніх двох, у яких воно виступало як середовище. Ця модель може бути актуальною у моделюванні тимчасових перехідних процесів, однак, характеристики громадянського суспільства в цьому випадку потребують додаткового уточнення.

²⁰⁶ *Burkert-Dottolo G. Bürgergesellschaft als Gemeinwohl – Zur Diskussion in Österreich // Politische Studien. Neue Bürger- und Sozialkultur – Vision oder Utopie? Hanns Seidel Stiftung. – München: Atwerb Verl. Sonderheft 1, 1999. – S. 114–120.*

Ми виокремили три варіанти моделі «громадянське суспільство – держава». Перший варіант можна використовувати для описування стабільного демократичного суспільства, він також придатний до пояснення різноманітних суспільних процесів. Другий варіант використовують як альтернативу до сучасного суспільства, зумовлену прагненням нових лівих рухів розхитати застигли політичні структури, а також намаганням правих послабити державний вплив на сферу економіки. Третій варіант може означати відірваність деяких верств населення від участі в політичному житті, він характерний радше для західних суспільств XIX століття та для деякої фази сучасних трансформаційних процесів.

3.3. Громадянське суспільство як модель соціальної сфери

Низка авторів тлумачать громадянське суспільство як сферу або систему в складі більшої системи. У попередньому підрозділі ми вже частково розглянули варіант такого тлумачення. Проте, якщо вище ми зосередилися на співвідношенні громадянського суспільства і держави, то в цьому підрозділі предметом розгляду є власне громадянське суспільство як окрема сфера (система).

Яку саме сферу слід позначати поняттям громадянського суспільства, і хто може бути зарахований до цієї сфери – надалі є предметом дискусій. Якщо за основу брати модель «держава – громадянське суспільство», то сюди зараховують всі об'єднання громадян, які не належать до державної структури, економічні об'єднання, партії і місцеве самоврядування також²⁰⁷. Під це визначення потрапляє, однак, надто широке коло можливих об'єднань, які відрізняються між собою цілями, структурою, величиною, впливом тощо. Ця відмінність приводить до того, що громадянське суспільство намагаються обмежити чи диференціювати за конкретними характеристиками. Ч. Тейлор пише про широке і вузьке визначення громадянського суспільства. У широкому значенні

²⁰⁷ Carothers T. Civil Society. – Доступно з: <http://www.findarticles.com/cf_0/m1181/1999_Winter/58517711/print.jhtml>

громадянське суспільство існує там, де існують вільні, незалежні від державної влади об'єднання. «У вузькому значенні громадянське суспільство існує тільки там, де суспільство як цілісність може структурувати себе через незалежні від держави об'єднання і координувати їхні дії»²⁰⁸. Отже, розрізняють між *неструктурованим* і *структурованим* громадянським суспільством. Це означає, що до структурованого громадянського суспільства зараховують тільки великі суспільні об'єднання, оскільки лише вони володіють ієрархічними структурами і можуть впливати на політику держави. Сюди належать профспілки, партії, церкви, великі корпорації та групи інтересів.

Ще одна з таких характеристик будується на розмежуванні *політичного* і *неполітичного*. Опираючись на визначення М. Вебера²⁰⁹, що політика означає прагнення до участі у владі або до здійснення впливу на розподіл влади чи то між державами, чи то всередині держави між групами людей традиційне розрізнення «держава – громадянське суспільство» замінюють на «політичне суспільство – неполітичне (громадянське) суспільство». Поняття громадянського суспільства звужується відмежуванням від нього політичних партій та інших інституцій, які можуть не входити до державної структури, але мають політичний характер. У громадянському суспільстві залишаються, проте, різні економічні структури та групи інтересів, а також приватна сфера. Розміщення економічних структур у громадянському суспільстві зумовлене не тільки традицією, що йде від Дж. Лока, Г. Гегеля і К. Маркса. Вважають, що економічна незалежність є передумовою автономного від держави існування і відповідно умовою творення вільного волевиявлення. Економічна діяльність є «відносно автономною» від держави і сприяє диференціації та

²⁰⁸ Taylor Ch. Die Beschwörung der Civil Society // Europa und die Civil Society/ Castelgandolfo-Gespräche 1989. Hrsg. Michalski K. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 57.

²⁰⁹ Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie: In 3 Bd. – 5. Aufl. – Tübingen: Mohr, 1976.

плюралізації суспільного життя²¹⁰. Це стосується, звичайно, тільки ринкової економіки. Як вважає Г. Ельзенгауз, лише в капіталістичній ринковій економіці в якій на основі відсутності маргінальності існує обмеження в роботі можливим є громадянське суспільство. У неринкових економіках, в яких підприємці отримують прибуток через державний апарат, не може утворитися незалежне громадянське суспільство²¹¹. І громадянське суспільство, і державу тлумачать тут як функціональні системи.

У системі «політичне суспільство – неполітичне суспільство» громадянське суспільство може уособлювати і перше. Це відбувається, коли розмежовують за критерієм *публічного й приватного*, і громадянське суспільство стає відповідником публічності. Політичне громадянське суспільство у цьому випадку тлумачать як дискурсивну сферу. Це відбувається також, коли особу, з одного боку, розглядають як *громадянина*, який бере активну участь у суспільному житті (модель активного суспільства або теорія участі), а з іншого – як *приватну особу* з економічним інтересом. Як громадянин (*citoyen*) особа є активним членом суспільства, який бере активну участь у громадському житті, бере участь у виборах, тобто відповідає тому ідеалові, який змалював ще Арістотель. Будучи приватною особою (*homme*) вона має свій приватний (економічний) інтерес.

П. Розанваллон та П. Вівре розрізняють одночасно *громадянське суспільство, політичне суспільство і державу*, не пов'язуючи такого поділу ні з економікою, ні з приватною сферою. До громадянського суспільства належать невеликі громадські організації, на зразок груп взаємодопомоги, сусідські об'єднання, місцеві структури обслуговування, у ширшому варіанті – широкий спектр нових форм соціальних зв'язків та солідарності. Політичне суспільство уявляється як

²¹⁰ *Кеннеді М.* Історична спадщина та громадянське суспільство: альтернативи нації в Східній Європі // Україна модерна. 1996. – Ч.1. – С. 114–131.

²¹¹ *Nölke A.* Die Macht transnationaler Nichtregierungsorganisationen in der globalen Politik – Ein theoretischer Bezugsrahmen // Nölke, Andreas(Hg.): Internationale Zivilgesellschaft. – Leipzig: Leipziger Univ.-Verlag, 1997. – S.16.

місце конфлікту і дебатів великих соціальних груп і виступає як посередник між громадянським суспільством і державою²¹².

Наступний варіант відмежовує громадянське суспільство і від політичного, і від економічного. Модель набуває вигляду „державна – громадянське суспільство – ринок”. Своїм походженням ця модель завдячує Т. Парсонсові. Свого часу він намагався створити організаційну модель, яка б відрізнялася і від *ринку*, і від *ієрархії*. Такою моделлю для нього стає *асоціація*. Асоціації будують на солідарності своїх членів і згоді щодо спільної нормативної основи та спільних дій. Членства в асоціаціях набувають добровільно, у них відсутня ієрархія, тобто всі члени рівні, рішення приймають через обговорення на основі раціонального переконування та чітко визначених процедур. Сукупність асоціацій становить соціетальне (громадянське) суспільство, функція якого полягає в соціальній інтеграції. Окрім організаційної форми, соціетальне суспільство також відрізняється символічним посередником внутрішнього обміну – *впливом*, на відміну від *грошей* та *влади* у відповідно економіці та державі. Зразком асоціації для Т. Парсонса є університет²¹³.

Інше обґрунтування такого поділу є в комунітаристів. А. Етціоні, найвідоміший з них, зазначає, що людина передусім є Homo Sociologicus, який відчуває свою психічну, фізичну, бігевіористичну і моральну належність до конкретної спільноти, і його індивідуальна поведінка ґрунтується не тільки на користолюбстві чи раціональності, але значною мірою на соціальних вартостях²¹⁴. Люди об'єднуються в різноманітні групи не заради якихось інтересів, а заради самого об'єднання, тому що за природою вони насамперед соціальні істоти і лише потім політичні чи економічні²¹⁵.

Визнання соціального спілкування і об'єднання як

²¹² *Rosanvallon P., Viveret P.* Pour une nouvelle culture politique. – Paris: Seuil, 1977. – 155 p.

²¹³ *Parsons T.* The System of Modern Societies. – Englewood Cliffs. – NJ: Prentice Hall, 1971. – 152 p.

²¹⁴ *Etzioni A.* The Moral Dimension. – New York: Free Pr., 1990. – 314 S.

²¹⁵ *Walzer M.* The Civil Society Argument // Chantal Mouffe (Hrsg.), Dimension of Radical Democracy. – London, 1992. – S. 89–107.

цінності в собі творить основу для виділення організацій, для яких ці цінності особливо важливі, в окрему сферу. На відміну від політичних партій чи державних структур громадські організації не прагнуть влади і не виконують управлінських функцій, і на відміну від фірм і підприємств, їхнє завдання не полягає в максимальному збільшенні прибутку. Це означає, що коли отримано прибуток, то його не розподіляють поміж членами організації чи її працівниками, а знову вкладають в організацію. Якщо логіка ринку опирається на конкуренцію та обмін, на індивідуальні рішення та індивідуальний прибуток, то логіка громадянського суспільства ґрунтується на дискурсі, конфлікті та порозумінні й вимагає солідарності, цивільної добросовісності та орієнтації на загальне благо²¹⁶. Так само громадські організації не є сім'ями чи кланами тому, що участь в них ґрунтується на добровільних засадах і на індивідуальному рішенні.

Дослідник Ю. Кока визначає громадянське суспільство як «простір суспільної самоорганізації між державою, ринком і приватною сферою, як сферу об'єднань, гуртків, мереж (Netzwerke) і неурядових організацій (НО), від яких очікується, що вони можуть бути простором громадських дискусій, конфліктів і порозумінь, сферою самостійності індивідуумів і груп, динаміки та інновацій, місцем творення загального блага, як би по-різному його не розуміли в плюралістичному суспільстві»²¹⁷.

Орієнтацію на загальне благо Б. Барбер вважає визначальною в моделюванні громадянського суспільства. На відміну від Ю. Коки, сюди він зараховує також сім'ї та клани, якщо тільки їх діяльність зорієнтована на підвищення цивілізованості, збереження робочих місць, посилення демократії²¹⁸.

²¹⁶ *Kocka J. Zivilgesellschaft als historisches Problem und Versprechen // Europäische Zivilgesellschaft in Ost und West: Begriff, Geschichte, Chancen. Hildermeier M., Kocka J., Conrad, Ch. (Hrsg.) – Frankfurt am Main: Campus, 2000. – S. 13–40.*

²¹⁷ *Ibid.* – S. 21.

²¹⁸ *Barber B. R. A Place for Us. How to Make Society Civil and Democracy Strong. – Hill and Wang, 1998. – 166p.*

Схоже визначають громадянське суспільство Дж. Коген і Е. Арато. Громадянське суспільство для них – це «сфера соціальної взаємодії між економікою та державою, яка охоплює приватну сферу (особливо сім'ю), сферу асоціацій (особливо добровільних асоціацій), соціальних рухів і форм публічної комунікації. Модерне громадянське суспільство твориться через форми самоконституювання і самообілізації. Воно інституалізоване й узагальнене через закони, особливо через суб'єктивні права, що стабілізують соціальну диференціацію»²¹⁹. Згодом Е. Арато ускладнює цей поділ, наголошуючи, що «потрібно розрізнати економічне суспільство, яке відмежується на основі форм власності у суто економічні асоціації, відрізняючи і те, і те від політичного суспільства, що виділяється на основі виборчого права й політичних партій і від громадянського суспільства, що виділяється на основі прав у сфері комунікації, а також від громадянських асоціацій і рухів»²²⁰. У результаті ми одержуємо п'ятичленну конструкцію, на відміну від первісного варіанта «державна – громадянське суспільство».

«Найважливіше значення комунікативної координації дій у цілій низці інститутів представляє основу для єдності категорії громадянського суспільства», – вважає Арато²²¹. Як сукупність організацій, в яких твориться громадська думка і які діють в публічній сфері, але не належать до адміністративного апарату, описують громадянське суспільство Ю. Габермас, М. Волзер, Р. Дарендорф.

Як мережу або систему самоорганізованих груп, незалежних і від влади, і від приватних інтересів, здатних до колективних дій у відстоюванні своїх інтересів, що діють цивілізовано і не прагнуть влади визначає громадянське суспільство Ф. Шміттер²²².

Про громадські асоціації може йти мова, – зауважує

²¹⁹ *Cohen J., Arato A. Civil Society and Political Theory.* – Cambridge: MIT Press, 1992. – P.8.

²²⁰ *Arato A. The rise, decline and reconstruction of the concept of civil society and directions for future research // Javnost-The Public.* 1994 V. 1 – P.48.

²²¹ *Ibid.* P.48.

²²² *Schmitter Ph. Some Propositions about Civil Society and the Consolidation of Democracy.* – Wien: Institut für Höhere Studien, 1993. –14 p.

Г. Франкенберг, – лише, якщо: а) вони утворюються шляхом самоорганізації, а не державним актом; б) їхні члени визнають один за одним рівні права та рівні можливості впливати на програму та дії об'єднання; в) їхні члени визнають принцип рівної політичної свободи за своїми опонентами і відмовляються від привілеїв; г) їхня діяльність полягає у створенні комунікативної влади, що розвивається у громадському просторі; д) їхнє членство добровільне. Крім того у своїй діяльності ці асоціації не повинні переступати через нормативні приписи демократичного суспільства²²³. Основними з цих приписів є толерантність, чесність, громадянська свідомість, відмова від нелегітимного фізичного насилля.

Дослідник Л. Даймонд зараховує до громадянського суспільства широкий спектр формальних і неформальних організацій: 1) економічні (виробничі та комерційні асоціації і мережі); 2) культурні (релігійні, етнічні, комунальні, які захищають колективні права, цінності, символи); 3) інформаційні та освітні (прибуткові й неприбуткові, які виробляють та поширюють знання, ідеї, новини, інформацію); 4) основані на інтересі (призначені для просування та захисту інтересів своїх членів); 5) розвитку (що поєднують індивідуальні ресурси для поліпшення спільного життя); 6) зорієнтовані на розв'язання конкретних питань (рухи на захист довкілля, прав жінок, споживачів тощо); 7) цивільні (спрямовані на поліпшення демократичної організації суспільства)²²⁴.

Стосовно сучасних демократій, то Л. Даймонд приписує цим організаціям такі функції: контроль за використанням державного примусу й одночасно підтримування демократичних урядів, доповнення ролі політичних партій, створення поряд із політичними партіями інших каналів представництва інтересів, поширення

²²³ *Frankenberg G.* Die Verfassung der Republik: Autorität und Solidarität in der Zivilgesellschaft. – Baden-Baden: Nomos, 1996. – S.55.

²²⁴ *Diamond L.* Toward Democratic Consolidation // *Journal of Democracy.* – 1994. – Vol. 5. – №3. – P. 6.

демократичних цінностей, толерантності, поміркованості, прагнення до компромісу, організація управління на місцевому рівні, пом'якшення політичних конфліктів, вишкіл політичних лідерів, захист людських прав, поширення інформації та нових ідей, тобто, підсумовуючи, зміцнення та розвиток демократичних держав²²⁵.

Виходячи з вигляду моделі «держава – ринок – громадянське суспільство», останнє деколи ще називають «третім сектором». Поняттям третього сектору позначають, однак, переважно організації з низьким рівнем бюрократизації (парсонсівські асоціації), тобто організації нижчого і середнього ієрархічного рівня, участь у яких будується суто на добровільних засадах. А. Ціммер та Г. Ангаєр називають такий третій сектор організаційним ядром громадянського суспільства²²⁶.

Часто розгляд громадянського суспільства обмежують суто НГО (неурядові громадські організації). Визначаючи їх як організації зі спільними нормативними переконаннями і як такі, що спрямовані на політичний вплив²²⁷, до них зараховують організації, які борються за права людини, охорону довкілля, рівноправність жінок та різних меншин. Ці організації часто мають міжнародний характер і відстоюють загальні ліберальні цінності.

Спроба ідентифікації чи конкретизації громадянського суспільства відносить сюди сферу релігії, науки, юриспруденції, мистецтва та інші²²⁸. До громадянського

²²⁵ *Diamond L.* Toward Democratic Consolidation // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5. – №3. – P. 4-17.

²²⁶ *Anheier H. K., Priller E., Zimmer A.* Zur zivilgesellschaftlichen Dimension des Dritten Sektors // Klingemann, Hans-Dieter/Neidhardt, Friedhelm (Hrsg.): Zur Zukunft der Demokratie: Herausforderungen im Zeitalter der Globalisierung, WZB-Jahrbuch. – Berlin: Sigma, 2000. – S. 71–98. *Zimmer A.* Bürgerengagement, Zivilgesellschaft und Dritter Sektor vor Ort: Standortbestimmung und Entwicklungsperspektiven // Breit, Gotthard/Massing, Peter: Bürgergesellschaft – Zivilgesellschaft – Dritter Sektor. – Schwalbach: Wochenschau-Verlag, 2002. – S. 39–59.

²²⁷ *Nölke A.* Nichtregierungsorganisationen in der globalen Politik. Auf dem Weg zu einer „Internationalen Gesellschaft“? // Nölke, Andreas(Hg.): Internationale Zivilgesellschaft. – Leipzig: Leipziger Univ.-Verlag, 1997. – S.8.

²²⁸ *Arato A.* The rise, decline and reconstruction of the concept of civil society and directions for future research // Javnost-The Public. 1994 V. 1 – P.48.

суспільства зараховують спілки, церкви, партії, профспілки, неформальні групи, добровільні асоціації, експертні і професійні об'єднання, групи лобіювання, лікарні, школи, групи споживачів, клуби²²⁹. В. Меркель і Г. Пуле відносять сюди спілки та групи інтересів, культурні та релігійні об'єднання, освітні установи й інформаційні мережі, організації розвитку (НГО та групи самопомоги), громадянські ініціативи (довкілля, права жінок тощо), правозахисні групи (комітети виборців та прав людини, антикорупційні комітети)²³⁰.

Інституційне ядро громадянського суспільства утворюють недержавні і неекономічні взаємодії на добровільній основі, що охоплюють церкви, культурні об'єднання й академії, незалежні медійні, спортивні спілки, дебатні клуби, громадянські форуми та ініціативи, професійні об'єднання, політичні партії, профспілки та альтернативні установи, у яких твориться громадська думка²³¹. Місцем і середовищем дії цих взаємодій є громадськість у формі преси, університетів, культурних центрів, видавництв, засобів масової інформації і т. д.²³².

Трохи вужчим виглядає третій сектор, до якого зараховують «широкий спектр організацій від добродійних закладів через спортивні та культурні об'єднання до об'єднань

²²⁹ *Große Kracht H.-J.* Kirche in ziviler Gesellschaft. Studien zur Konfliktgeschichte von katholischer Kirche und demokratischer Öffentlichkeit. – Paderborn: Schöningh, 1997. – 494 S. *Klein A.* Der Diskurs der Zivilgesellschaft: Politische Kontexte und demokratietheoretische Bezüge der neueren Begriffsverwendung. – Opladen: Leske und Budrich, 2001. – 460 S. *Salamon L. M. u.a.* (Ed.) Global Civil Society. Dimension of the Nonprofit Sector. – Baltimore: Johns Hopkins Univ., 1999. – 532 p.

²³⁰ *Merkel W., Puhle H.-J.* Von der Diktatur zur Demokratie: Transformationen, Erfolgsbedingungen, Entwicklungspfade. – Opladen; Wiesbaden: Westdt. Verlag, 1999. – S.168.

²³¹ *Habermas J.* Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. – Frankfurt am Main Suhrkamp, 1990. – S.46.

²³² *Diamond L.* Toward Democratic Consolidation // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5. – №3. – P. 4-17.

взаємодопомоги»²³³, участь в яких ґрунтується на добровільному членстві²³⁴.

Як видно, моделювання громадянського суспільства відбувається у двох вимірах: функціональному та інституційному. Функціональний вимір не проводить чітко чи взагалі інституційних меж, а зосереджується на діяльності (функціях), які здійснюють ті чи ті інституції або індивіди, на логіці їхньої поведінки. Інституційний вимір означає, що громадянське суспільство моделюється через інститути, організації, які до нього входять і їх характеристики. Деякий поєднувальний варіант пропонує Е. Арато, коли пише про домінуючу функцію (комунікативну координацію дій) в низці інститутів.

При кожному з цих підходів відмежування сфери громадянського суспільства виглядає достатньо складним.

Ця складність має двоякий характер: назовні й усередині. «Назовні» означає, що громадянське суспільство важко відділити від інших сфер діяльності, «усередині» потребує ясності, які саме характеристики чи функції є ключовими для цієї сфери, які організації можуть зараховуватися до громадянського суспільства або бути ядром чи виміром цієї належності.

Вже при першому поділі на політичне і неполітичне суспільство виникають проблеми. Одні й ті ж групи можна розглядати і в межах громадянського суспільства, і в межах політичної системи. З одного боку, вони є осередками взаємодії, спілкування та солідарності, а з іншого, – це групи інтересів, які здійснюють тиск на владу²³⁵. Традиційним

²³³ *Breit G., Massing P.* Einführung: Bürgergesellschaft – Zivilgesellschaft – Dritter Sektor // Breit, G., Massing, P. (Hrsg.) Bürgergesellschaft – Zivilgesellschaft – Dritter Sektor. – Schwalbach: Wochenschau-Verl., 2002. – S.5.

²³⁴ *Anheier H. K., Priller E., Zimmer A.* Zur zivilgesellschaftlichen Dimension des Dritten Sektors // Klingemann, Hans-Dieter/Neidhardt, Friedhelm (Hrsg.): Zur Zukunft der Demokratie: Herausforderungen im Zeitalter der Globalisierung, WZB-Jahrbuch. – Berlin: Sigma, 2000. – S. 71–98. *Anheier H. K. u.a.* (Hrsg.): Der Dritte Sektor in Deutschland, Organisationen zwischen Markt und Staat im gesellschaftlichen Wandel. – Berlin: Sigma, 1997. – 283 S.

²³⁵ *Колодій А.* Исторична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) // *І.* – 2001. – №21. – С. 20.

прикладом є партії. По-перше, вони тісно пов'язані з економічними інститутами, по-друге, на низових ланках ієрархії вони виконують чимало функцій, не пов'язаних з владою. Водночас вони є частиною політичної системи. Проте не тільки партії можуть бути прикладом у цьому контексті. Дослідники зазначають, що політичний партійний поділ пронизує всі суттєві спілки, об'єднання, мас-медіа в сучасних західних демократіях²³⁶. Це означає, що концепція деполітизованого громадянського суспільства має радше нормативний характер і ускладнює дослідження важливих аспектів його функціонування, відриває політику й політичні інститути від основи, від середовища, в якому вони зароджуються і діють. Економічні структури чи групи інтересів також не існують ізольовано. Навіть якщо вони не висувають безпосередніх претензій на політичну владу їх діяльність може мати політичний характер, і що більше якесь економічне об'єднання, то сильнішим може бути його політичний вплив. Спрощеним є зображення громадянського суспільства вільним від політики, але й не менш одностороннім є його надмірна політизація.

Так само організації третього сектору важко відділити від інших двох. Приписування організаціям впливу на політику держави, чи захист інтересів їхніх членів автоматично вводить ці організації в сферу політичного, хоча, можливо, й на найнижчих рівнях ієрархії. І навіть функції окремих організацій із надання гуманітарної допомоги, чи підтримання різних програм (діяльність фондів) належать до функцій перерозподілу благ, що є функцією політичної системи²³⁷. Підтвердженням цьому може служити частка держави у фінансуванні великої кількості фондів²³⁸.

²³⁶ *Burkert-Dottolo G.* Bürgergesellschaft als Gemeinwohl – Zur Diskussion in Österreich // Politische Studien. Neue Bürger- und Sozialkultur – Vision oder Utopie? Hanns Seidel Stiftung. – München: Atwerb Verl. Sonderheft 1, 1999. – S. 114–120. *Oberreuter H.* Von der Krise zur Reform. Zur Lage der Parteien in westlichen Demokratien // Krainer J., Mantl W. (Hrsg.) Ortbestimmung. Politik. Wirtschaft. Europa. – Graz; Wien; Köln: Styria Verlag, 1993 – S. 56–73.

²³⁷ *Політологія/* За ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1994. – 589 с.

²³⁸ *Carothers T.* Civil Society. – Доступно з: <http://www.findarticles.com/cf_0/ml1181/1999_Winter/58517711/print.jhtml>

Відмежування громадських організацій від економіки також може бути тільки умовним. Навіть якщо діяльність організацій не спрямована на одержання прибутку, потреба забезпечувати їхню життєдіяльність вимагає фінансових ресурсів. Велика кількість організацій створюється саме з метою відстоювання економічних інтересів їхніх членів (асоціації підприємців, торгові палати, профспілки, групи взаємодопомоги)²³⁹. Університети, яких Парсонс виділяв як зразкові інститути громадянського суспільства, стали «універсальними магазинами»²⁴⁰.

Як об'єднання третього сектору не можуть відсторонитися від грошей і політики, так і політичні організації та економічні структури не можуть вилучити комунікації, оскільки громадська думка може творитися в будь-якому колективі.

Проблемним є і пошук ядра громадянського суспільства. Е. Арато розрізняє неформальні соціальні зв'язки і солідарні взаємовідносини від більш формалізованих та інституалізованих структур громадянського суспільства, а також громадянське суспільство як рух і як інститут. Крім того, об'єднання відрізняються за масштабами, логікою, часовою і просторовою протяжністю, політичною роллю, кількістю проблем, якими вони займаються, своїми інтересами, способом формування ідентичності і т. д.²⁴¹.

Ідея з третім сектором – це спроба застосувати принцип *диференціації* в соціальному моделюванні, тобто вичленувати сферу, яка має відмінну логіку функціонування, відмінний від економічної чи політичної сфери інтерес. Однак майже кожна спроба змоделювати його функціонально виходить за межі його первісного визначення, охоплюючи інші сфери.

²³⁹ Carothers T. Civil Society. – Доступно з: <http://www.findarticles.com/cf_0/m1181/1999_Winter/58517711/print.jhtml>

²⁴⁰ Dahrendorf R. Fragmente eines neuen Liberalismus. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987. – S.31.

²⁴¹ Arato A. The rise, decline and reconstruction of the concept of civil society and directions for future research // Javnost-The Public. 1994 V. 1 – P.48.

Ідея комунітаристів про *homo sociologicus* фактично повторює давню ідею Арістотеля про *homo politicus* з тією різницею, що в Арістотеля спілкування набуває форми всезагальності (держава), тоді як для комунітаристів важливі його часткові форми. Це означає, що прагнення до спілкування виявляється у формі численних різноманітних організацій.

Парсонівська ідея впливу та соціальної інтеграції як основної функції соціетального суспільства також має загальний характер і разом з ідеєю комунітаристів може стосуватися усіх сфер людської діяльності. Виокремлення важливості чи домінування якихось функцій, як критерію належності до громадянського суспільства, важко піддається ідентифікації, тож диференціація на основі цих функцій третього сектору як функціональної системи видається достатньо сумнівним.

Виокремлення діяльності організацій, що не спрямована ні на отримання прибутку, ні на здобуття влади можна пояснювати загальними особливостями функціонування систем (*організацій*). Будучи системами як такими, вони змушені виконувати деякі функції для свого власного збереження. Це означає, що багато ініціатив організацій пов'язані з розбудовою і стабілізацією самого громадянського суспільства²⁴². В інституційному вимірі виходить, що до громадянського суспільства слід зараховувати організації, в чийй діяльності домінує робота з підтримання самих організацій, тобто спілкування відбувається заради спілкування. У цьому випадку, однак, важко говорити про організацію в повному визначенні цього поняття і, тим паче, про систему організацій, оскільки спілкування заради спілкування не передбачає розвиненої структурної організації. До громадянського суспільства за цими критеріями можуть бути зараховані організації тільки найнижчого ієрархічного рівня (*інтерактивні системи*). І функція артикуляції

²⁴² Giddens A. „Es wird ziemlich schwer, öffentlichen Raum zurück zu gewinnen“
// Frankfurter Hefte/Neue Gesellschaft. – 2000. Н. 47, – S. 337.

суспільних проблем, яку їм приписує Ю. Габермас нічого в їхньому статусі не змінює.

У пошуку місця *громадянського суспільства* в соціальних моделях замість принципу рівнофункціональної диференціації доцільніше виглядає застосування луманівських принципів *організації* та *інтерактивної системи*. (У деяких авторів цей поділ імпліцитно присутній.) Це дає підстави розмежувати ту велику кількість організацій, яку згадують, описуючи громадянське суспільство, і краще зрозуміти їхню поведінку залежно від функцій, які їм приписують. *Організації*, до яких можна зараховувати партії, профспілки та інші середніх та великих розмірів об'єднання, можуть краще виконувати функції представництва та задоволення групових і приватних інтересів, впливу на державу, і гірше бути сферою спонтанного волевиявлення, незалежної, не заангажованої комунікації. *Інтеракційні системи*, до яких можна зараховувати насамперед клуби та інші системи найнижчого рівня ієрархії, навпаки є придатним середовищем для вільної комунікації, менше придатні, проте, здійснювати політичний вплив, чи відстоювати свої права. Таке розрізнення дає змогу уникнути ситуацій, коли церкву чи профспілку проголошують інститутами громадянського суспільства, яке одночасно характеризується як сфера новацій чи спонтанного волевиявлення.

Це не означає, що вагомими для суспільства є тільки великі організації, а діяльність інтеракційних систем є замкненою в собі й суспільно безкорисною. Дбаючи про своє збереження, вони забезпечують безпосередньо деякі комунікативні інтереси своїх членів і здійснюють побічний вплив на інші сфери.

Дослідник Р. Патнем провів широкі емпіричні дослідження у 80-х роках в Італії. У результаті виявилось: що розвиненіше суспільне групове життя, то вища політична активність громадян та їхня соціальна компетентність, то нижчий ступінь корупції та незадоволеності демократією. Політичні чесноти є властивістю, яка виробляється найкраще через непрямі стратегії, найчастіше як побічний продукт інших

активностей²⁴³. Р. Патнем доводить, що через громадську участь в добровільних об'єднаннях громадянин стає не тільки добрим демократом, а й одночасно гідним довіри партнером. Довіра не обмежується політичною сферою. Йдеться про формування загальної довіри, що поширюється на всі соціальні сфери. Якщо можна довіряти партнераві, то можна відмовитися від контролю і зекономити кошти.

Вважають, що з егоїстичних інтересів ніхто не буде йти на вибори. Завжди потрібний мінімум доброчинності, щоб діяти політично (йти на вибори). Цієї доброчинності можна набути в сфері найближчого соціального спілкування (*інтерактивних системах*).

К. Оффе приписує асоціативним відношенням функцію творення придатних контекстів для політичної комунікації²⁴⁴, а Г. Буркерт-Доттоло тлумачить їх як поле рекрутації для політичних і культурних еліт²⁴⁵.

Ці функції підтверджують слухність трактування громадянського суспільства в ієрархічній моделі, а не диференційній. Громадянське суспільство, а саме малі громадські організації, розглядають як місце, де можна набути початкового політичного досвіду і де поступово розвивається інтерес до участі «вище». Громадянської компетентності громадяни набувають насамперед через досвід у малих прозорих структурах²⁴⁶.

У моделюванні модерної демократії враховують, що вона складається не тільки з державного апарату, який легітимується періодичними виборами і потрібними для цих

²⁴³ Putnam R. Making Democracy Work. Civic Tradition in Modern Italy. – Princeton: Princeton Univ. Press, 1993. – 258 p.

²⁴⁴ Honneth A., McCarthy T., Offe C., Wellmer A. (Hrsg.) Zwischenbetrachtungen. Im Prozeß der Aufklärung. Jürgen Habermas zum 60. Geburtstag. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989. – S.755.

²⁴⁵ Burkert-Dottolo G. Bürgergesellschaft als Gemeinwohl – Zur Diskussion in Österreich // Politische Studien. Neue Bürger- und Sozialkultur – Vision oder Utopie? Hanns Seidel Stiftung. – München: Atwerb Verl. Sonderheft 1, 1999. – S. 116.

²⁴⁶ Münkler H. Der kompetente Bürger // Klein, Ansgar/Schmalz-Bruns, Reiner (Hrsg.) Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland. – Baden-Baden, 1997. – S. 168.

виборів партіями, але й з великої кількості об'єднань, груп інтересів, добровільних організацій, соціальних рухів і короткочасних ініціатив, в які об'єднуються громадяни щоб (поряд з іншим) мати політичний вплив. Демократія, яка розраховує на громадянське суспільство, надає своїм громадянам більше шансів, але й вимагає більшого, ніж демократія, яка задовольняється періодичними виборами²⁴⁷. Цими вимогами є громадянська, цивільна свідомість, політична добродійність, толерантність, взаємне визнання, готовність до компромісу, довіра, чесність, надійність²⁴⁸.

Ще однією ідеєю, яка активно використовує поняття громадянського суспільства як соціальної сфери, є ідея передати частину функцій держави меншим громадам чи об'єднанням. Державний апарат має бути перебудований і скорочений, щоб утворилися законом захищені простори для влади, яка здатна конкурувати, яка ненасильно на основі самоорганізації та саморефлексії у тривалому напруженні між собою і державними службами розвиває суспільну творчість та відповідальність²⁴⁹. Ця ідея посилення громадянського суспільства має вигляд парадоксальної реформістської політики державної відмови від влади. Йдеться про реформу надання послуг, які громадяни можуть самі собі надавати краще, ніж державні інститути, але за підтримки держави. Отже, організаціям приписують не тільки функцію доведення інформації вище, як це переважає у більшості моделей, але й функцію реалізації політичних рішень. Ця функція, проте, також не творить основи для громадянського суспільства як окремої функціональної сфери, оскільки виконує ті ж функції, що й держава, тільки на нижчому рівні ієрархії.

²⁴⁷ *Buchstein H.* Bürgergesellschaft und Bürgerkompetenzen // Breit, Gotthard/Massing, Peter: Bürgergesellschaft – Zivilgesellschaft – Dritter Sektor. – Schwalbach: Wochenschau-Verl., 2002. – S.8.

²⁴⁸ *Merkel W., Puhle H.-J.* Von der Diktatur zur Demokratie: Transformationen, Erfolgsbedingungen, Entwicklungspfade. – Opladen; Wiesbaden: Westdt. Verlag, 1999. – 274 S.

²⁴⁹ *Beck U.* Mehr Zivilcourage bitte. Ein Vorschlag an die Adresse Gerhard Schröders: Wir brauchen eine Gesellschaft engagierter Individuen // Die Zeit. – 2000. – 25. Mai.

Отже, попри намагання виділити громадянське суспільство як третій сектор, як особливу функціональну сферу, в практичній площині функції, які їм приписують, загалом вкладаються в ієрархічну (політичну) систему побудови суспільства, і у функції представництва інтересів окремих громадян перед системою (державою) та реалізації політичних рішень, і у функції творення придатних контекстів для політичної комунікації.

На основі розглянутого матеріалу можна виокремити такі підходи до моделювання громадянського суспільства як соціальної сфери: 1) у інституційному розрізі: а) сфера інтеракцій, тобто системи найнижчого рівня ієрархії; б) сфера організацій, або системи середнього рівня ієрархії; в) система всіх недержавних організацій, г) соціальні рухи, як перехідні процеси, або становлення нових структур; 2) у функціональному зрізі: а) сфера представництва і відстоювання інтересів; б) сфера реалізації політичних рішень; в) сфера спілкування та вироблення суспільних цінностей. Різноманітні поєднання інституційних і функціональних характеристик моделей цього типу загалом придатні для описування конкретних соціальних процесів, частина, проте, нехтує тією особливістю, що домінування функції комунікації характерне для *інтерактивних систем*, а представництво інтересів вимагає *організаційної* структури. До того ж, приписування цим моделям нормативних характеристик ускладнює їх практичне застосування.

3.4. Комунікаційна модель громадянського суспільства

Частково про громадянське суспільство як сферу комунікації ми вже згадували в попередньому розділі. Йшлося насамперед про соціальну сферу, в якій найважливішою є комунікативна координата дій²⁵⁰.

Оскільки моделювання громадянського суспільства як

²⁵⁰ Arato. A. The rise, decline and reconstruction of the concept of civil society and directions for future research // Javnost-The Public. 1994 V. 1 – P.45-54.

сфери комунікації не вичерпується цим вузьким розумінням, а поняття комунікації посідає в концепціях громадянського суспільства одну з провідних ролей, пропоную розглянути ці питання докладніше в окремому підрозділі.

Основи моделювання громадянського суспільства як сфери комунікації заклав ще Арістотель. Саме в Арістотеля вперше вільні та рівні громадяни збиралися і домовлялися про форму суспільного устрою, якій потім підкорялися. Ця ідея неодноразово повторюється в Новому часі, починаючи від концепцій суспільного договору і закінчуючи моделлю деліберативної демократії Ю. Габермаса. У цих випадках комунікація є невід'ємною частиною або ж ідеальною моделлю політичної системи .

Ідея виокремити громадянське суспільство як окрему від політичної, але не економічну сферу належить А. Грамші та К. Шмітту. А. Грамші розглядає громадянське суспільство як неполітичну культурну сферу, а К. Шмітт – як сферу моральної та інтелектуальної дискусії. Ця сфера є місцем, де твориться суспільна злагода щодо фундаментальних суспільних цінностей, де ведеться боротьба за «поступ чи стагнацію».

Сучасні мислителі не одностайні в тому, що таке громадянське суспільство як сфера комунікації. Можна виокремити три основні моделі:

1. Як соціальна сфера або система інституцій, для яких функція комунікації є головною, що ми частково розглянули в попередньому підрозділі;

2. Як суспільна система, в якій раціональна комунікація є невід'ємною частиною всієї (політичної) системи;

3. Як сфера дискурсів (власне комунікація), не обмежений інституційними рамками процес творення суспільних цінностей, громадської думки.

У цьому контексті визначальними є праці Ю. Габермаса, у яких містяться всі три моделі, хоча й без конкретного означення їх поняттям громадянського суспільства.

Предметом дослідження Ю. Габермаса є громадськість

(Öffentlichkeit), яку його послідовники часто тлумачать як синонім, або невід'ємну частину громадянського суспільства.

Спочатку ця громадськість тісно пов'язується з організаціями. Зразком для такого моделювання громадськості було уявлення про вільні товариства епохи Просвітництва. Ці товариства були асоціаціями, які утворювалися через вільні особисті рішення засновників, поповнювалися добровільними членами, практикували між собою свободу дискусій, визнання рішень більшості, егалітарні форми взаємовідносин²⁵¹. Вважають також, що ці товариства первісно були аполітичними, переважно мистецьки і літературно спрямованими, і лише з розвитком революційних рухів поступово політизувалися.

Використовуючи це уявлення про громадськість і логіку її функціонування, Ю. Габермас будує модель деліберативної демократії, в якій основну роль відводив громадським дискурсам. Громадськість не обмежується більше літературними чи якимись іншими товариствами, а охоплює все суспільство, стає середовищем, у якому на основі раціональної комунікації відбувається узгодження інтересів²⁵². (Другий варіант).

Згодом Ю. Габермас розмежує демократію як владну, функціональну систему й вільні дискурси («життєвий світ»), що під такі закономірності не потрапляють, залишивши поняття громадськості за вільними дискурсами. (Слід зазначити, що «життєвий світ» Ю. Габермас намагається прив'язати до деякої соціальної сфери, до організацій, однак, його докладніша характеристика наближає цей феномен до дискурсивної системи). Ю. Габермас тлумачить економіку і державний апарат як системно інтегровані сфери, які не можуть бути демократично змінені зі середини, щоб не бути

²⁵¹ *Habermas J.* Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. – Frankfurt am Main Suhrkamp, 1990. – S.14.

²⁵² *Habermas J.* Drei normative Modelle der Demokratie: Zum Begriff deliberativer Politik // Die Chancen der Freiheit. Grundprobleme der Demokratie. Münkler H. (Hrsg.) – München: Piper, 1992. – S. 11–25.

пошкодженими в своїй системності й функціональності. На відміну від цих функціональних систем, існує сфера комунікації, яка не потрапляє під їх жорстку регламентацію²⁵³.

Кожне з цих бачень громадськості чи громадянського суспільства розвинули інші науковці, і це достатньо широко представлено в літературі. Не буду їх докладно переповідати, оскільки вони, зрештою, зводяться до трьох описаних вище моделей або їх поєднань з моделями описаними в інших підрозділах. Зупинімося на важливих зауваженнях, які є принциповими для цього моделювання і стосуються всіх трьох моделей.

Ключовим у моделюванні громадянського суспільства як сфери комунікації є розмежування між комунікацією, як процесом обміну інформації та організаціями чи фізичними особами, як носіями чи суб'єктами обміну цієї інформації. Процес комунікації не є функціональною (ієрархічною) системою. При обміні інформацією існує в узагальненому вигляді лише два суб'єкти: один, що видає інформацію (висловлює думку), і другий, що цю інформацію сприймає (слухає). Тих, що слухають, звичайно, може бути багато, але в момент, коли вони слухають між ними не може бути іншої розмови. Це означає, що один індивід не може одночасно говорити і слухати. Іншими словами, на відміну від організацій, які характеризуються складною ієрархічною структурою, процес комунікації відбувається лінійно²⁵⁴.

Спілкування означає обмін думок, узгодження інтересів, творення і передавання суспільних і моральних цінностей. Через спілкування індивід стає соціальною особою. Через спілкування зрештою творяться функціональні системи і може відбуватися взаємодія як між системами, так і в середині них. Але власне спілкування не є *організацією*.

²⁵³ *Habermas J.* Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. – Frankfurt am Main Suhrkamp, 1990. – S.36.

²⁵⁴ *Luhmann N.* Interaktion, Organisation, Gesellschaft // Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft. 3. Aufl. –Opladen:Westdt. Verlag, 1986. – S. 9–20.

Суб'єкти комунікації, навпаки, потрапляють під системні закономірності, тобто ті закони організації, які характерні для всіх інших організацій, незалежно від мети їхньої діяльності. Це означає, що громадянське суспільство як сукупність організацій підпорядковується тим самим системним принципам, що й економічне чи політичне суспільство. Кожна організація має свої інтереси, які конкурують з іншими інтересами, і кожна організація прагне до самозбереження та перерозподілу спільних ресурсів на свою користь, і її поведінка залежить від її місця в загальній суспільній структурі²⁵⁵.

У контексті системного підходу спілкування можна розглядати як основу, на якій будується функціональна система. В ідеальному варіанті модель утворення *організації* має такий вигляд: У результаті спілкування індивіди узгоджують спільні цінності, чи знаходять спільний інтерес, і згодом на основі цієї цінності чи спільного інтересу об'єднуються для захисту чи поширення цієї цінності, для задоволення спільного інтересу. Ця ідея в масштабах *суспільства* творить основу нормативної теорії демократії. Коли люди йдуть на вибори, вони голосують за суспільні норми, для досягнення чи підтримання яких створюються відповідні виконавчі структури.

Таке співвідношення спілкування і функціональної системи має свою аналогію в деяких моделях співвідношення громадянського суспільства і влади. Громадянське суспільство в цьому разі як носій цінностей вимагає відповідного до цих цінностей функціонування системи. Це виглядає як тиск громадськості (громадянського суспільства) на виконавчу владу. Сила цього тиску може бути дуже відмінною, а також зворотною. Чинна система може також здійснювати тиск на ціннісну основу (громадянське суспільство) заради свого збереження. У демократичних системах, однак, цей процес відбувається переважно «знизу догори», принаймні такий

²⁵⁵ Arato. A. The rise, decline and reconstruction of the concept of civil society and directions for future research // Javnost-The Public. 1994 V. 1 – P.49.

напрямок тиску помітніший. Особливо помітний цей тиск під час трансформаційних процесів.

Системи можуть нехтувати цим тиском, як нехтували, наприклад, уряди деяких країн протестами своїх громадян проти війни в Іраку. Однак, таке нехтування є характерним насамперед для тоталітарних чи авторитарних режимів, де під питанням є можливість тиску знизу як такого. У демократіях, де відбуваються періодичні вибори, таке нехтування може бути тільки короточасним. На триваліший час основа (громадська думка, громадянське суспільство) і система (уряд) прагнуть до взаєморозуміння, хоча можливо і в різний спосіб.

Слід водночас зазначити, що дієвість впливу громадської думки на владу залежить від наявності організацій (опозиції), як суб'єктів, що не тільки говорять, а й діють.

Говорячи про громадянське суспільство, часто використовують поняття дискурсу як раціонального спілкування. Раціональне спілкування – це одна з нормативних підвалин громадянського суспільства²⁵⁶. Модель деліберативної демократії передбачає, що добросесні громадяни об'єднуються через дискурси, і через ці ж дискурси визначають спільні цілі, які згодом втілюються у відповідні ухвали (закони). Позиція окремої організації представляється як результат дискусії її членів, а позиція держави – як узгоджена думка всіх громадян чи якийсь компроміс усіх думок. Роль організацій у цьому випадку зводиться до публіцистичного впливу через участь у громадській комунікації, або через програмний характер їхньої діяльності²⁵⁷.

Помилка в цьому випадку полягає в тому, що дискурсові приписують логіку системи. (Звідси поняття дискурсивної системи). Дискурси не творять системи (організації), вони не містять мотиваційного начала. Дискурс

²⁵⁶ *Кеннеді М.* Історична спадщина та громадянське суспільство: альтернативи нації в Східній Європі // Україна модерна. 1996. – Ч.1. – С. 122.

²⁵⁷ *Habermas J.* Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. – Frankfurt am Main Suhrkamp, 1990. – S.46.

не є ані неодмінною, ані достатньою умовою для утворення організації. Позиція організації не є результатом раціонального дискурсу. Спільна мета, яку декларує, наприклад, держава, не охоплює часткових цілей своїх громадян. Громадська дискусія не веде до остаточної істини. Одне з помилкових уявлень у тому, що різні погляди можуть збиратися в один собі ідентичний розум. Раціональна комунікація не приносить жодних спільних цілей²⁵⁸. Роль організацій не обмежується тільки участю в громадській комунікації. Демократія як соціальна система не може опиратися тільки на раціональний дискурс і моральні цінності.

Демократія є такою ж владною системою, як й інші політичні системи. Відмінність тільки в легітимності. Для цього громадський дискурс. Проте, якщо рішення в демократії і ухвалюють в рамках громадського дискурсу, між процесом ухвалення рішення і самим рішенням та його реалізацією може бути прірва. Процес зобов'язаний громадському дискурсові, він більшою чи меншою мірою є згустком суттєвих аспектів громадської дискусії. Рішення відрізняються від нього переходом в інший вимір реальності. Воно пов'язане з механізмами його реалізації, зі структурами, яких воно стосується, з іншими рішеннями, які ухвалювали раніше чи повинні бути прийняті в майбутньому²⁵⁹. «Влада – це відношення величин і рівноваг у політиці, які зберігають системну якість поза політичною участю»²⁶⁰.

Демократичний режим відрізняється від диктаторського тим, що в ньому багато процесів ухвалення рішень відбуваються відкрито, і громадськість бере участь у пошуку рішень. Ілюзія полягає в тому, що через громадське

²⁵⁸ *Schissler J., Preyer G. Eine Republik der Bürger? Zur Kritik des Modells der Bürgergesellschaft // Breit, Gotthard/ Massing(Hrsg.) Bürgergesellschaft – Zivilgesellschaft – Dritter Sektor. – Schwalbach: Wochenschau-Verlag, 2002. – S.77.*

²⁵⁹ *Luhmann N. Organisation und Entscheidung. – Opladen: Westdt. Verlag, 2000. – 478 S.*

²⁶⁰ *Schissler J., Preyer G. Eine Republik der Bürger? Zur Kritik des Modells der Bürgergesellschaft // Breit, Gotthard/ Massing(Hrsg.) Bürgergesellschaft – Zivilgesellschaft – Dritter Sektor. – Schwalbach: Wochenschau-Verlag, 2002. – S.75.*

обговорення можна досягнути розумного результату. Можна було б припустити, що через стратегію дискурсу можна вирівнювати інтереси. Але навіть консенсусних формулювань не можна розглядати як вирівнювання інтересів, тому що їхній дискурс їх морально перекриває і навіть приховує²⁶¹.

«Дискурси не панують. Вони створюють комунікативну владу, яка не замінює адміністративної, але може на неї впливати. Цей вплив обмежується створенням чи зменшенням легітимності»²⁶². Комунікативна влада не може замінити системності громадської демократії, на яку вона діє «способом облоги»²⁶³. Вона бере на себе напрямну функцію, яка не детермінує здійснення влади, але встановлює «межі можливого»²⁶⁴. Саме в розумінні громадянського суспільства як сфери дискурсів набуває адекватного змісту формула, що громадянське суспільство впливає на владу, але не прагне влади.

Розрізняючи дискурс і систему, слід пам'ятати, що дискурс ніколи не існує в чистому вигляді. Насправді дискурс ніколи не твориться у довільній формі, незалежно від його носіїв. Суспільство складається не з рівних і вільних громадян, а з політичних людей з різними життєвими позиціями. Структура організації, її інтереси та місце в загальній суспільній структурі відбивається в дискурсі. Дискурс, зі свого боку, теж впливає на структуру і поведінку соціальної системи.

Взаємопроникність дискурсу і функції означає взаємообмеженість, взаємопослаблення аж до взаємознищення²⁶⁵. Утім не тільки політика й економіка

²⁶¹ *Schissler J., Preyer G.* Eine Republik der Bürger? Zur Kritik des Modells der Bürgergesellschaft // Breit, Gotthard/ Massing(Hrsg.) Bürgergesellschaft – Zivilgesellschaft – Dritter Sektor. – Schwalbach: Wochenschau-Verlag, 2002. – S. 70-82.

²⁶² *Habermas J.* Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. – Frankfurt am Main Suhrkamp, 1990. – S.44.

²⁶³ *Ibid.* – S.44.

²⁶⁴ *Luhmann N.* Politische Planung: Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung. – Opladen: Westdeutscher Verlag, 1971. – S.20.

²⁶⁵ *Arendt H.* The Human Condition. – Chicago: University of Chicago Press, 1998. – 370 p.

намагаються контролювати дискурс, від чого застерігає Ю. Габермас, але й дискурс обмежує економіку та політику в їх функціональності. Принципи толерантності, плюралізму, ненасильства, які часто приписують громадянському суспільству, є прикладами обмеження функціональності. Таке обмеження може мати, проте, і негативний характер. Надмірне захоплення дискурсом (збори, засідання, ради) у політичній чи економічній сфері веде до відтягування ухвалення рішень, блокуючи функціональні процеси²⁶⁶. Це означає, що ідея розширення демократичних процедур, яка міститься в деяких тлумаченнях громадянського суспільства, повинна мати свої межі, і не сприйматися як незаперечний позитив.

Ще одне зауваження стосується самих дискурсів. Дискурси можуть творитись в різних середовищах і стосуватися різних тем. Ю. Габермас розрізняє між комунікацією, що відбувається в слабо інституалізованих організаціях, і комунікацією через засоби масової комунікації, між спілкуванням, яке відбувається в елітних чи експертних групах і в широких масах. У процесі комунікативного перетворення життєвого світу справа доходить до диференціації між приватним життєвим світом і життєвим світом громадськості, між щоденною комунікативною практикою і культурами експертів, котрі стають дедалі спеціалізованішими²⁶⁷.

Слід також розрізнити між комунікацією, що стосується розв'язання конкретних проблем, і комунікацією щодо фундаментальних суспільних цінностей. Перша є як допоміжним засобом розв'язання системних завдань і може моделюватися за принципом ринку, друга набуває дискурсивного характеру без суттєвого впливу на ухвалення конкретних рішень.

Повернімося до розрізнення цих моделей.

²⁶⁶ *Luhmann N. Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat. – München: Olzog, 1981. – 158 S.*

²⁶⁷ *Habermas J. Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. – Frankfurt am Main Suhrkamp, 1990. – 391S.*

Перший варіант передбачає виокремлення соціальної сфери з домінантною функцією комунікації. Як уже було зазначено, ця модель бере свій початок від ліберальної ідеї публічної сфери. Вона передбачала, що рівні й вільні громадяни добровільно об'єднуються через раціональну комунікацію і на основі відкритої дискусії та наперед встановлених правил (таємне голосування, принцип більшості чи консенсусу) ухвалюють спільні рішення. У сучасних умовах вона є спробою пошуку «неполітичної» і «неекономічної» соціальної сфери.

Як свідчить аналіз, цю модель можна використовувати тільки стосовно інтерактивних систем на найнижчих рівнях суспільної ієрархії. Тільки на цьому рівні мінімізується вплив функціональних систем, і суб'єкти комунікації можуть висловлюватись незалежно від свого соціального статусу. Слід, однак, зазначити, що і в цьому випадку мова не йде про «автентичний» дискурс, як він передбачається в ліберальній ідеї. Модерні мас-медіа продукують таку кількість новин і стимулів, порівняно з якою «автентичний» дискурс людей стає побічною справою. Громадський дискурс народжується не у вільному спілкуванні, а в редакціях мас-медіа. Не люди визначають порядок денний, а професіонали, індустрії, які працюють на економічній основі. Представлення самої політики вкладається в русло рекламної економічної культури розваг. Із образом добродісного громадянина, який з рівними собі плекає автентичний дискурс далеко не зайдеш²⁶⁸.

Другий варіант суспільства, у якому раціональна комунікація є невід'ємною частиною усієї системи є продовженням традиції Арістотеля – Канта. Громадянське суспільство, у якому узгодження різноманітних інтересів відбувається за допомогою громадських дискурсів, є розширеною версією моделі суспільного договору на початку Нового часу, чи громадськості XVIII століття як простих

²⁶⁸ Schissler J., Preyer G. Eine Republik der Bürger? Zur Kritik des Modells der Bürgergesellschaft // Breit, Gotthard/ Massing(Hrsg.) Bürgergesellschaft – Zivilgesellschaft – Dritter Sektor. – Schwalbach: Wochenschau-Verlag, 2002. –S. 70–82.

дискурсивних систем. У цьому випадку воно виступає як нормативний проект у формі великої дискурсивної системи.

Ця модель водночас може бути актуальною, якщо не абсолютизувати дискурсивного фактора, а розглядати його як основу функціональної системи. Це означає наявність раціональних процедур, через які функціональна система легітимується. Це означає існування демократичної виборчої системи, коли індивіди, виступаючи в ролі виборців, отримують гарантований доступ до політичної системи, незалежно від інших соціальних ролей та статусів (загальне виборче право, рівність голосів). У такий спосіб вплив соціальних зв'язків і будь-який тиск мінімізується (через таємне голосування)²⁶⁹. Громадянське суспільство може виступати (до деякої міри нормативно) як суспільство, у якому інституційовано раціональні процедури обмеження функціональних систем (функціонально-дискурсивна система).

Третій варіант передбачає виокремлення «життєвого світу», сфери цінностей, сфери дискурсів, вільної від закономірностей функціональних систем. Він акцентує увагу на відмінності дискурсу від функціональної системи, однак, виступає все ж таки як ідеальна модель раціональної комунікації.

Змодельована як доволі ідеальне середовище узгодження інтересів різних суб'єктів соціальної дії і вироблення незалежної суспільної думки, на практиці сфера дискурсів зазнає проникнення в неї егоїстичних, деструктивних індивідуальних і групових інтересів, а також тиску бюрократичної держави. Як було вже зазначено, дискурси не існують незалежно від своїх носіїв, їх місця в соціальній (політичній) структурі, їх політичних уподобань. Структури політичного волевиявлення і знаходження рішень корпоративно закриті, і громадська сфера підлягає так само «корпоративній герметизації»²⁷⁰.

²⁶⁹ *Luhmann N.* Legitimation durch Verfahren, – Frankfurt am Main.: Suhrkamp, 1989. – S.159.

²⁷⁰ *Dubiel H.* Ungewissheit und Politik. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994. – S. 96.

Попри ці зауваження, громадянське суспільство може виступати як сфера моралі, норм, культури, комунікації, як процес творення суспільних цінностей і громадської думки.

Цей процес не відбувається, звичайно, поза функціональним контекстом, все ж має відмінну логіку свого протікання. Одне із завдань демократії якраз і полягає в тому, щоб зберегти процес відкритої демократичної комунікації, не ідеалізуючи його²⁷¹.

3.5. Транзитна модель громадянського суспільства

Завдяки трансформаційним процесам, які відбулися і відбуваються в різних країнах світу, концепція громадянського суспільства збагатилася ще однією моделлю, а саме моделлю громадянського суспільства в період трансформаційних процесів.

На відміну від попередніх моделей громадянського суспільства (попри їх різноманітність), у яких воно виступає як відносно стаціонарна структура, у цьому варіанті розглядається становлення і розвиток громадянського суспільства в авторитарних системах, його формування в умовах демократизації, його вплив на консолідацію останньої. Моделювання громадянського суспільства обмежується часовими рамками, які визначаються тривалістю трансформаційних процесів, а сам об'єкт, який позначається поняттям громадянського суспільства, важко піддається однозначному визначенню, оскільки постійно змінюється.

Перш ніж докладніше говорити про громадянське суспільство в період трансформаційних процесів розгляньмо, що таке трансформаційні процеси.

У середині 80-х років Ф. Шміттер²⁷² буде ідеальну

²⁷¹ Schissler J., Preyer G. Eine Republik der Bürger? Zur Kritik des Modells der Bürgergesellschaft // Breit, Gotthard/ Massing(Hrsg.) Bürgergesellschaft – Zivilgesellschaft – Dritter Sektor. – Schwalbach: Wochenschau-Verlag, 2002. – S. 70–82.

²⁷² O'Donnell G., Schmitter Ph. eds. Transitions from Authoritarian Rule. – 4 vols. – Baltimore: John Hopkins, 1986.

модель трансформації, виділяючи в ній три фази: лібералізацію, демократизацію та демократичну консолідацію.

Лібералізацію розглядають як спробу панівних еліт авторитарної системи розширити базу легітимності старого режиму, щоб зберегти владу за допомогою обережного відкриття політичної системи й обмеженого надання індивідуальних громадянських прав (захист приватної сфери, свобода слова, свобода зборів). В ідеальному варіанті «панівний блок» розколюється на «реформаторів» і «консерваторів». З'являються перші вияви громадянської активності.

Після лібералізації настає фаза демократизації. Під демократизацією розуміють «інституалізацію демократії». Вона починається, зазвичай, ще під час існування старих авторитарних структур і триває впродовж руйнування старих і становлення нових демократичних інституцій. Фазу демократизації вважають закінченою, якщо відбулися демократичні вибори, і, отже, інституювався структурний і процедурний «мінімум»²⁷³. Окрім загальних, вільних, рівноправних і таємних виборів сюди належать створення відповідального перед виборцями уряду (суверенітет народу), право коаліцій, партійний плюралізм. Часто фаза демократизації позначається інституційним і владним вакуумом. На цей же час припадає найбільша активність політичних і насамперед соціальних акторів.

Із початком фази демократичної консолідації активність соціальних акторів зменшується, натомість зростає роль політичних партій. Цей період позначається стабілізацією нових демократичних інститутів і процедур ухвалення рішень. В. Меркель і Г. Лаут²⁷⁴ вважають процес консолідації демократії закінченим, якщо консолідовані такі рівні демократичного порядку:

²⁷³ *Dahl R. A. Polyarchy: Participation and Opposition. – New Haven: Yale Univ. Press, 1971. – P.8..*

²⁷⁴ *Lauth H.-I., Merkel, W. Zivilgesellschaft im Transformationsprozess. Länderstudien zu Mittelost- und Südeuropa, Asien, Afrika, Lateinamerika und Nahost// Politikwissenschaftliche Standpunkte. – Mainz, 1997. – Bd. 3. – 385 S.*

-конституційна консолідація центральних органів влади, таких як глава держави, уряд, парламент, суди;

-репрезентативна консолідація, тобто консолідація територіальних (партії) та функціональних (спілки) представництв;

-інтегративна консолідація, яка означає таку інтеграцію впливових груп (армія, підприємці, великі землевласники, радикальні групи) до демократичної системи, яка не допускає протидії цій системі;

-громадянсько-культурна консолідація, яка означає утворення вкоріненої в демократичні цінності громадянської культури (civic culture)²⁷⁵. Тільки коли всі чотири рівні консолідовані можна говорити про встановлення життєздатної демократії.

Громадянське суспільство не може не змінюватися упродовж процесу трансформації. Його не можна описати статично, як таке, що складається з постійних груп і структур, зі сталими функціями щодо держави чи своїх членів. Його також не можна розглядати вузько як сферу деліберативного дискурсу Ю. Габермаса, що є ознакою розвинених демократій, ні як суму всіх організацій, що перебувають поза політичною структурою, ні як сферу економічного інтересу, як це є в ліберальній традиції. У країнах радянського типу практично не існує економічної чи будь-якої іншої сфери автономної від держави, і в період трансформації вони тільки починають формуватися, як і норми демократичних відносин у суспільстві.

Опираючись на модель Ф. Шміттєра, В. Меркель і Г. Лаут пропонують свою динамічну модель громадянського суспільства під час трансформації²⁷⁶. Як основу для свого моделювання вони пропонують таке його поняття, за яким громадянське суспільство перебуває в перед- чи недержавній сфері діяльності й складається з великої кількості організацій,

²⁷⁵ Almond G., Verba S. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. – Princeton: Princeton Univ. Press., 1963. – 562 p.

²⁷⁶ Lauth H.-I., Merkel, W. *Zivilgesellschaft im Transformationsprozess. Länderstudien zu Mittelost- und Südeuropa, Asien, Afrika, Lateinamerika und Nahost// Politikwissenschaftliche Standpunkte*. – Mainz, 1997. – Bd. 3. – 385 S.

асоціацій, деколи окремих громадян, які добровільно об'єднуються і захищають свої матеріальні та нормативні інтереси. Громадянське суспільство перебуває між приватною і державною сферами. Актори громадянського суспільства залучені в політику, не прагнуть, однак, державної служби. Групи, які мають тільки приватні цілі (сім'ї, підприємства), є так само мало частиною громадянського суспільства, як і політичні партії, парламент і державний апарат, хоча їхня поведінка частково і залежить від існування, форми та життєздатності громадянського суспільства.

Громадянське суспільство не є гомогенним актором. Воно гетерогенно структуроване, різноманітні актори якого, однак, визнають мінімальний нормативний консенсус. Цей консенсус ґрунтується на визнанні інших, на принципі чесної поведінки, вилученні фізичного примусу. Він не усуває внутрішньої конкуренції, робить можливою, проте, якщо потрібно стратегічну колективну взаємодію. Оскільки принципи толерантності, чесності, громадянської свідомості та усунення насильства є ознаками демократичного порядку, то й діяльність громадянського суспільства орієнтується принаймні імпліцитно на демократизацію суспільства.

На основі цієї концепції до громадянського суспільства зараховані спілки і групи інтересів, культурні та релігійні об'єднання, освітні та інформаційні організації, групи взаємодопомоги, громадянські ініціативи, групи правозахисників, звичайно, тільки ті, що не пов'язані з авторитарним режимом. Групи можуть діяти окремо, частково співпрацювати або об'єднуватися в більші структури.

Г. Лаут і В. Меркель розрізняють поняття громадянського суспільства і соціальних рухів на основі нормативного та організаційного аспектів. До громадянського суспільства можуть входити організації, які не мають характеру руху, наприклад церква чи комітети спостерігачів на виборах. Проте вирішальна відмінність між громадянським суспільством і соціальними рухами має нормативний характер. Визначальними для громадянського суспільства є толерантність і ненасильство, що не завжди властиво рухам.

Відповідно до моделі трансформації Ф. Шміттєра перші

паростки громадянського суспільства з'являються в період лібералізації. Важливу роль тут відіграють історичний досвід і традиції, тобто чи існували структури громадянського суспільства перед тоталітарним чи авторитарним пануванням, а також в якій політичній системі (авторитарній чи тоталітарній) воно зароджується. Якщо такі структури існували і збереглися хоча б частково під час авторитарного режиму (в тоталітарній системі це неможливо), то це істотно прискорює динаміку розвитку громадянського суспільства. Важливими є також і зовнішні контакти, як інструмент підтримання громадських ініціатив.

В ідеальній моделі громадянське суспільство перебуває в опозиції і принциповій конфронтації з авторитарною чи тоталітарною державою. Численні організації, які виникають, мають спільний інтерес у встановленні та захисті ліберальних прав людини. Повалення старого режиму є спільною метою, що спонукає до співпраці й створює ґрунт для колективних організованих дій. Існування спільної мети і спільних дій дає підстави розглядати громадянське суспільство як єдиного актора (систему). Особливо виразно ця єдність виявляється, якщо одній з організацій вдається зайняти провідне становище. Прикладом тут можуть бути «Солідарність» в Польщі, Церква в Чилі чи «Рух» в Україні.

У цій фазі громадянське суспільство виконує функції, які в демократичному суспільстві виконують партії та спілки. Воно виражає основні інтереси, визначає головні завдання порядку денного, вносить істотні імпульси в політичну систему. Питання внутрішньої демократизації та захисту окремих інтересів відступає на задній план заради ефективності спільних дій і досягнення головної мети.

Досягнення головної мети, а саме повалення старого режиму, знаменує собою закінчення фази лібералізації

Уже на прикладі моделювання цієї першої фази видно, наскільки важко є визначити громадянське суспільство в період трансформації. В. Меркель і Г. Лаут самі зазначають, що організації в своїй діяльності нехтують принципами, що їм належить дотримуватися за визначенням. Саме в цей період важко розрізнити громадянське суспільство і суспільний рух.

Саме організація громадянського суспільства як соціального руху дає йому змогу протистояти державі, що визначає громадянське суспільство як політичного актора.

Саме для цього періоду можна вважати прийнятною ідею протиставлення громадянського суспільства і держави, а також його тлумачення як організованої цілісності. Ця теза трапляється дуже часто, коли мова заходить про громадянське суспільство, однак своє емпіричне підтвердження вона має тільки в цій фазі трансформації. (Якщо не враховувати перехідних суспільств попередніх століть). В усталених демократіях такі особливості виявляються рідко.

Слід також зазначити, що фінансові чи силові ресурси громадянського суспільства в цьому випадку незрівнянно менші від державних, особливо, якщо держава тоталітарна. Єдине поле боротьби, яке дає йому змогу конкурувати з державою є сфера цінностей, тобто основа, на яку опирається функціональна держава. Громадянське суспільство опирається здебільшого на свій символічний капітал. Вимога поваги до індивідуальних і політичних прав надає йому моральну перевагу перед старим режимом, і перед суто економічними групами інтересів, що дозволяє йому розширювати моральну основу для майбутнього нового устрою і звужувати легітимність старої системи.

Зовсім інший вигляд має модель громадянського суспільства під час фази демократизації. У проміжку між занепадом старого режиму і встановленням нових демократичних інститутів утворюється інституційний, а часто і владний вакуум (у крайній формі – *хаос*), який відкриває широкий простір для діяльності акторів громадянського суспільства. Змінюється структура громадянського суспільства. «Старі» актори втрачають свою закритість, виявляються внутрішні суперечності, окремі організації починають діяти самостійно, з'являються нові актори.

Безсилля старої державної системи і неможливість карних санкцій з її боку, а також слабкість нових партійних структур утворюють простір для справжнього буму громадянського суспільства. Тому фазу між кінцем старого

режиму і першими вільними виборами розглядають як найвищий розквіт громадянського суспільства. В. Меркель і Г. Лаут²⁷⁷ називають три фактори, які впливають на перебіг цієї фази:

1. *Вид і тривалість трансформації системи.* В ідеальному варіанті, що швидше розвалюється система, то швидше розвивається громадська активність. Що довше триває становлення нових політичних і державних структур, то краще може розвиватися громадянське суспільство, то ґрунтовнішими будуть нові демократичні структури. Швидке повалення старих режимів внаслідок широкої суспільної мобілізації можна розглядати як найвище досягнення громадянського суспільства, воно містить, однак, і найбільше небезпек і для держави, і для самого суспільства. Багато суспільств у такій ситуації поведуться швидше за гоббсівською формулою *bellum omnium ad omnes* ніж відповідно до габермасівської утопії ненасильницької дискурсивної громадськості. Злочинність, корупція, клієнтелізм виявляються на повну силу, що породжує прагнення до нового авторитарного режиму.

2. *Культурні традиції та досвід існування громадянського суспільства перед авторитарними режимами.* Існування ліберальних традицій перед авторитарними режимами сприяє відродженню і розвитку громадянського суспільства, пришвидшує процеси демократизації і значною мірою впливає на їх «якість». Відродження ідентифікації з цінностями громадянського суспільства передують їх впровадженню в політичну практику²⁷⁸.

3. *Соціоекономічний розвиток.* Високий соціоекономічний рівень розвитку має загалом позитивний вплив на перебіг трансформаційних процесів. Однак громадянське суспільство постає не тільки і не обов'язково з

²⁷⁷ Lauth H.-I., Merkel, W. Zivilgesellschaft im Transformationsprozess. Länderstudien zu Mittelost- und Südeuropa, Asien, Afrika, Lateinamerika und Nahost// Politikwissenschaftliche Standpunkte. – Mainz, 1997. – Bd. 3. – 385 S.

²⁷⁸ Winderl T. Elitenwechsel in Osteuropa. Versuch einer Typologie // Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft. – 1994. – №4. – S.381–393.

економічною модернізацією. Економічні нестатки та соціальні злидні також можуть приводити до утворення груп взаємодопомоги, сусідських об'єднань і солідарних товариств. Вважають, однак, що негативні явища трансформаційного процесу (злочинність, корупція) виявляються найменше в країнах із високим рівнем соціоекономічного розвитку.

Фазу демократизації вважають закінченою, якщо встановлено нову демократичну систему. Цю фазу можна розглядати як перехідний період між двома системами. Якщо врахувати, що громадянське суспільство набуває в цій фазі найбільшого розвитку, а роль держави наближається до нуля, то громадянське суспільство можна розглядати як суспільство перехідного періоду. В цьому контексті варто згадати, що Р. Козел лек, говорячи про громадянське суспільство XIX століття, називає його перехідним суспільством від станового минулого до демократичного майбутнього²⁷⁹. У цій фазі громадянське суспільство наближається до тих моделей суспільства, в яких роль держави зведена до мінімуму, і перебіг перехідних процесів може бути прикладом втілення цих моделей в життя.

Слід зазначити, що розквіт громадянського суспільства в цей період ще не означає розквіту цінностей, які воно декларує. Розвал старого режиму і роздрібнення самого громадянського суспільства означає перенесення суспільної активності на нижчі рівні ієрархії (за відсутності вищих), що зумовлює зменшення ролі нормативних цінностей в поведінці численних акторів.

У фазі демократизації помітно зростає роль невеликих організацій та окремих особистостей. Громадянське суспільство залишається як і під час фази лібералізації політичним актором (тепер уже гетерогенним), але не завдяки протистоянню державі, а внаслідок слабкості останньої.

²⁷⁹ *Koselleck R. Drei bürgerliche Welten? // Europa und die Civil Society/Castelgandolfo-Gespräche 1989. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. Hrsg. Von Krysztof Michalski. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. – S. 118–129.*

Фаза демократизації характеризується станом *нестабільності*. Такий стан не може тривати довго. У разі відсутності демократичної консолідації, існує ймовірність структуризації на старих авторитарних засадах із домінуванням принципу ієрархії.

Із початком фази демократичної консолідації громадянське суспільство знову змінюється. Спрощений варіант перехідних процесів пропонує схему, за якою громадянське суспільство, що розвинулося під час фази лібералізації та демократизації, служить основою для нової структуризації суспільства. На основі численних організацій мали б утворитися партії і більші групи для представництва широких суспільних інтересів. Громадянське суспільство повинно було б виконувати ті функції, які йому традиційно приписують в умовах розвинених демократій. Емпіричні дослідження, однак, не підтверджують такого розвитку подій. Г. Лауг і В. Меркель пропонують дещо складнішу модель.

Для більшості організацій періоду лібералізації та демократизації основною метою є повалення старого режиму. Коли мета виявляється досягнутою, ці організації втрачають свою доцільність. Основні зусилля зосереджуються тепер на власному соціальному та економічному становищі. Індивідуальні кар'єри і забезпечення власного матеріального добробуту (деколи виживання) вимагають великої енергії, яка впливає на суспільну активність. Громадянське суспільство структурує себе фактично наново, на основі нових потреб та інтересів.

Одним із домінантних факторів, який впливає на діяльність громадських організацій, стає економічний інтерес. Це виявляється і у формі захисту інтересів своїх членів, і в формі надання конкретних послуг чи виконання конкретної роботи за відповідну плату (наприклад, підтримування якоїсь партії чи кандидата під час виборів). У цій же ролі деколи опиняються також малі партії, чий вплив на ухвалення політичних рішень дуже обмежений. Домінування економічного інтересу впливає на логіку поведінки цих організацій. Конкуренція часто переважає над взаємодією, а

принципами чесної поведінки і толерантності жертвують заради досягнення прибутку чи інших вигод.

В ідеальному варіанті роль представництва суспільних інтересів відводиться тепер політичним партіям. Партії, однак, не завжди є результатом структурування акторів громадянського суспільства з відповідно представленим спільним інтересом. Емпіричні дослідження поставоритарної Південної та посткомуністичної Східної Європи доводять, що практично всі нові партії дуже слабо вкорінені в суспільстві²⁸⁰. Навіть партії, які виникли на основі правозахисних рухів, таких як Громадський Форум у Чехії, чи Громадський Комітет у Польщі, стали «картельними партіями», чия відірваність від «бази» і внутрішня вертикальна структура чіткіше виражена, ніж у більшості масових партій Заходу.

У період, коли триває реструктуризація громадянського суспільства, між приватною сферою і політичною елітою утворюється розрив. Ця обставина означає зміщення дії на рівень політичної еліти та її відповідальність за демократичну консолідацію. Уже під час ведення переговорів зі старою владою щодо проведення перших демократичних виборів роль еліти є визначальною²⁸¹. Такою вона залишається протягом усієї фази демократичної консолідації.

Роль самого громадянського суспільства в демократичній консолідації не є однозначною. Г. Лаут і В. Меркель наводять такі негативні моменти, які можуть виявлятися в діяльності громадянського суспільства: домінування економічних інтересів може посилювати дезінтегративні тенденції; намагання зберегти привілеї та соціальні гарантії можуть блокувати реформи; авторитарно організовані групи створюють проблеми для демократичної взаємодії, виявляють деколи фундаментальну нетолерантність; незадоволення ходом реформ може приводити до антидержавних акцій.

²⁸⁰ Segert, D., *Machos C. Parteien in Osteuropa*. – Opladen: Westdt. Verlag, 1995. – 345 S.

²⁸¹ Arato, A. The rise, decline and reconstruction of the concept of civil society and directions for future research // *Javnost-The Public*. 1994 V. 1 – P.45-54.

Подолання розриву між приватною і політичною сферами можна вважати закінченням фази демократичної консолідації.

Як і в попередніх фазах ми можемо спостерігати тут відхилення від на початку наведеного визначення громадянського суспільства. Загалом можна сказати, що ми стикаємося з тими ж проблемами, як і тоді, коли ми говоримо про громадянське суспільство в розвинених демократіях, можливо у виразнішій формі. Насамперед ми бачимо амбівалентність ролі громадянського суспільства і щодо демократичної консолідації, і щодо держави. Позитивна для демократичної консолідації роль представництва колективних інтересів поєднується з намаганням забезпечити ці інтереси недемократичним шляхом. Розмежувати громадянське суспільство і економічну чи політичну сфери теж проблемно.

На прикладі цього моделювання можна побачити, наскільки відмінним може бути *громадянське суспільство*. Протягом трансформаційних процесів ми маємо справу як мінімум із трьома різними моделями громадянського суспільства. У першій фазі громадянське суспільство виступає як єдиний актор, завдяки спрямованості дії численних організацій проти старого режиму. У другій фазі воно представлене безліччю дрібних акторів з практично відсутнім державним впливом. У третій фазі воно становить складну сукупність різнорідних за величиною та інтересами організацій з неоднозначним впливом на політику держави.

Нормативні засади (дискурсивні фактори) відіграють більшу роль на першій стадії, а саме в протистоянні старому режимові. Їх роль у внутрішній організації і в наступних двох стадіях менша, і особливо менша порівняно із суспільством усталених демократій. Нормативні цінності набувають знову ваги в останній стадії консолідації. Власне закінчення фази демократичної консолідації і означає в ідеальному варіанті встановлення цих норм.

Побудова цієї моделі на основі останніх емпіричних досліджень дає підстави вважати її достатньо реалістичною. Очевидною є також її відповідність системним закономірностям. Однак вона все ж таки є тільки ідеальною

моделлю. Самі автори вказують на відмінність перебігу трансформації в різних країнах. Наприклад, трансформації керовані «згори» реформістськи налаштованими старими елітами (Тайланд) залишають дуже мало простору для розвитку громадянського суспільства. У Тайвані та в Південній Кореї вплив громадянського суспільства на становлення нової політичної системи був достатньо маргінальним, у Чилі та в Іспанії доволі істотним, а в Польщі дуже навіть вагомим.

Приклад такого моделювання показує всю складність у моделюванні громадянського суспільства, особливо під час трансформаційних процесів. Різноманітність поєднань дискурсивних та функціональних моментів, а також їх співвідношень з державною системою ще раз демонструє потребу конкретизації поняття громадянського суспільства для кожного конкретного випадку.

3.6. Модель «міжнародне громадянське суспільство»

Використання поняття громадянського суспільства не обмежилося моделюванням внутрішньої політики і трансформаційних процесів окремих країн. Упродовж останнього десятиліття воно «вийшло за межі національних держав», ставши міжнародним або світовим громадянським суспільством.

Як і в попередніх випадках немає одностайності щодо визначення цього поняття. Спектр його використання простягається від позначення майбутнього світового порядку до виокремлення вузького спектру міжнародних неурядових громадських організацій (НГО).

Перехід до *міжнародного громадянського суспільства* є логічним продовженням ліберального бачення «звичайного» громадянського суспільства. Якщо в межах національної держави реалізується модель громадянського суспільства без держави чи з мінімальною роллю держави, то світове суспільство перестає бути сукупністю держав, а стає суцільним громадянським суспільством. (Якщо немає держав, то відповідно не існує між ними кордонів). З іншого боку,

використання поняття міжнародного громадянського суспільства спричинене розвитком сучасних міжнародних зв'язків поза державною участю та процесами глобалізації²⁸². У цьому підрозділі розглянемо моделі, які обмежуються дослідженням міжнародних неурядових громадських організацій (НГО). Ці моделі ґрунтуються на емпіричних дослідженнях і завдяки своїй «обмеженості» є найбільш придатними для наукового аналізу.

Думки щодо того, кого можна зараховувати до громадянського суспільства взагалі і до НГО зокрема, не збігаються. За визначенням ООН, НГО – це «будь-яка добровільна некомерційна спілка громадян, організована на місцевому, державному чи міжнародному рівні»²⁸³. Під це широке визначення потрапляють політичні фонди, церковні й профспілкові організації, лобістські організації, наукові інститути та спілки взаємодопомоги, а також ті організації, що утворилися із соціальних рухів²⁸⁴. Крім власне НГО, виділяють також Quasi-NGO (QUANGO) (включені з державних організацій)²⁸⁵, GRINGO (Government Run/Inspired NGO), FFUNGO (Foreign Funded NGO) і GONGO (Governmental Organised NGO)²⁸⁶. Г. Вальк і А. Брунненгребер розрізняють між організаціями, які орієнтуються на успіх і на ті, що орієнтуються на цінності, які фінансуються на пожертви і на ті, що фінансуються державними чи наддержавними грошима.

Г. Вальк протиставляє НГО і соціальні рухи. НГО – це постійні, спеціалізовані і залежні від матеріальних ресурсів організації, що орієнтуються на широку громадськість, на технологічну комунікацію (інтернет) і на прагматичну

²⁸² Guéhenno J.-M. Das Ende der Demokratie. – München: DTV, 1996. – 178 S.

²⁸³ Department of Public Information. – Доступно з: <<http://www.un.org/dpi/ngosection/gerbro.htm>>

²⁸⁴ Klein A. Der Diskurs der Zivilgesellschaft: Politische Kontexte und demokratietheoretische Bezüge der neueren Begriffsverwendung. – Opladen: Leske und Budrich, 2001. – S.231.

²⁸⁵ Bruckmeier K. Nichtstaatliche Umweltorganisationen und die Diskussion über eine neue Weltordnung // PROKLA 95. – Jg. 24, H. 2, 1994. – S. 229.

²⁸⁶ Walk H., Brunnengräber A. Motivationen, Schwierigkeiten und Chancen der Nicht- Regierungsorganisationen bei der Bildung von Netzwerken // PROKLA 97, – 1994. – Jg. 24. – H. 4. – S. 632.

кооперацію з політичними інституціями й акторами, а також на альянси. Соціальні рухи навпаки – вони слабо організовані, спорадичні, локальні, із внутрішньою комунікацією, що мобілізують колективних акторів з малою специфікацією ролей і антиінституційно зорієнтовані.

Спілка міжнародних асоціацій (Union of International Associations) надає інформацію про понад 38 тисяч міжнародних НГО, які діють у світі. За різними оцінками, у світі діє понад п'ятдесят тисяч міжнародних НГО в сфері охорони довкілля, розвитку, здоров'я, планування сім'ї, прав людини, жінок, громадян, освіти, самопомогі, солідарності та миру²⁸⁷. Тільки при ООН постійно акредитовано понад 1500 НГО²⁸⁸.

Виходячи з діяльності таких організацій, як «Грінпіс» (Greenpeace) і «Міжнародна амністія» (Amnesty International), А. Ньольке визначає міжнародні НГО як транснаціональні недержавні громадські організації зі спільними нормативними переконаннями і спрямовані на політичний вплив²⁸⁹ (Це вузьке розуміння НГО і будемо використовувати далі), відмежовуючи ці організації від численних міжнародних організацій гуманітарного характеру. Довкілля, розвиток, мир, права людини, гендерні відносини – теми, які визначають діяльність цих організацій.

Отже, предметом моделювання діяльності НГО є їх взаємовідносини з іншими політичними акторами. На відміну від моделей, які ми розглядали вище, і в яких громадянське суспільство моделювалося або в контексті розвинених держав, або в процесі трансформації, тут маємо справу зі складною системою взаємовідносин, які залежать від багатьох факторів. Якщо в попередніх моделях, спрощено кажучи, було одне громадянське суспільство й одна держава, то в цьому варіанті

²⁸⁷ Wernicke Ch. Barfuss auf dem roten Teppich // Die Zeit. – 1995. – 10 März – S.5.

²⁸⁸ Department of Public Information. – Доступно з: <<http://www.un.org/dpi/ngosection/gerbro.htm>>

²⁸⁹ Nölke A. Nichtregierungsorganisationen in der globalen Politik. Auf dem Weg zu einer „Internationalen Gesellschaft“? // Nölke, Andreas(Hg.): Internationale Zivilgesellschaft. – Leipzig: Leipziger Univ.-Verlag, 1997. – S.8.

існують багато держав і багато громадянських суспільств. Якщо сюди додати численні міжнародні інституції і транснаціональні корпорації, то одержимо модель з великою кількістю змінних. Окрім власне НГО, які можуть мати різноманітні характеристики, держави і міжнародні організації також відрізняються за своїми структурами, цілями і т. д.

А. Ньольке розрізняє три основні ознаки НГО, які обумовлюють діяльність НГО та можливості їх впливу:

1. *Інтерес.* Важливими тут є дві характеристики – особливість інтересу та його складність. Широкий інтерес, як наприклад жіночий чи зелений рух, генерують постійний потік нових тем, тоді як загострена тематика, на зразок доозброєння НАТО у 80-х роках може призводити до провалу НГО -мережі. З іншого боку, широкий інтерес може спричиняти великі проблеми внутрішньої координації аж до їх послаблення, що рідко трапляється при загостреній тематиці. Так само зі складністю. Простий інтерес, як рух проти доозброєнь НАТО, дозволяє широку мобілізацію, тоді як, наприклад, для гуманітарних проблем Африки, в яких інтерес не піддається простому формулюванню, широка мобілізація проблемна.

2. *Структура.* Мережі НГО мають дуже різноманітну структуру. Їх спектр сягає від національно незалежних і без міжнародної взаємодії до всесвітніх, які демонструють структури концерну і яких розглядають як глобальних гравців. Відповідно структура може бути централізована і децентралізована. НГО перед дилемою. З одного боку, щоб здійснювати вплив, вони потребують високого ступеня централізації, з іншого місцеві умови вимагають децентралізованої структури. Успішною вважають структуру, яка поєднує централізоване поширення інформації й ухвалення рішень з децентралізованою реалізацією цих рішень і мобілізацією.

Крім того, існує нерівномірність розподілу праці та функцій. «Адвокатські й обслуговувальні функції на Півночі взаємодіють із «взаємодопомогою» і, можливо, представництвом інтересів на Півдні. Ця нерівновага продукує

недостатню взаємність...»²⁹⁰. НГО Півночі намагаються інструменталізувати НГО Півдня, контролюючи їх за допомогою фінансів. Така внутрішня гетерогенність гальмує зовнішню дієвість, так що гомогенні НГО мають вищу ефективність.

3. *Ресурси*. На першому плані тут не стільки фінансові ресурси, як аналітичні і ті, що надають легітимності. Особливо важливою є властивість НГО швидко, надійно і зрозуміло готувати інформацію та аргументи. Вплив НГО співвідноситься позитивно з обсягом їх ресурсної бази. До того ж легітимному ресурсові належить вирішальна роль, оскільки фінансові й аналітичні ресурси у підприємств і держав, зазвичай, їх переважають.

Слід зазначити, однак, що ця легітимність має дуже відносний характер, оскільки попри широку підтримку і мобілізаційні можливості НГО навряд чи можуть претендувати на більшу легітимність, ніж демократично обрані уряди²⁹¹.

Розрізняють чотири адресати впливу НГО, а саме: внутрішньодержавні рішення, міжнародні переговорні форуми, секретаріати міжнародних організацій, інші недержавні актори, наприклад, транснаціональні компанії²⁹². Вплив НГО на цих адресатів залежить і від характеристик цих адресатів, і від властивостей власне НГО.

Основним об'єктом впливу НГО була і надалі є держава. Можливості впливу на державні рішення залежать від внутрішньої структури конкретної держави і суспільства загалом (domestic structure).

Т. Ріссе-Каппен описує три елементи цієї структури, які обумовлюють можливості впливу НГО²⁹³:

²⁹⁰ Kößler R., Melber H. Chancen internationaler Zivilgesellschaft. –Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993. – S.59.

²⁹¹ Windfuhr M. Der Einfluß von NGO auf die Demokratie // Merkel, Wolfgang/Busch, Andreas(Hg.): Demokratie in Ost und West. Für Klaus von Beyme. – Frankfurt am Main, 1999. – S. 543.

²⁹² Nölke A. Die Macht transnationaler Nichtregierungsorganisationen in der globalen Politik – Ein theoretischer Bezugsrahmen // Nölke, Andreas(Hg.): Internationale Zivilgesellschaft. – Leipzig: Leipziger Univ.-Verlag, 1997. – S.12–26.

²⁹³ Risse-Kappen T. Bringing Transnational Relations Back In. Introduction //

1. Централізація і фрагментація державної структури. Централізація може двояко позначатися на впливові НГО. Вона ускладнює доступ до тих, хто ухвалює рішення, але якщо цей доступ знайдено, вплив може бути істотним. Фрагментована державна структура, навпаки, полегшує доступ НГО до тих, хто ухвалює рішення, але зменшує вартість цього доступу, оскільки можливості тих, хто ухвалює рішення обмежені.

2. Поляризація інтересів усередині громадянського суспільства. Високий ступінь поляризації, який може бути спричинений релігійним, ідеологічним чи класовим поділом, призводить до слабкого громадянського суспільства, яке важко змобілізувати для спільної політичної мети.

Поєднання слабкого громадянського суспільства і фрагментованого державного апарату (в деяких країнах центральної Африки) перешкоджає тривалому впливові НГО, тому що в такому суспільстві не існує жодного владного актора, який був би здатний втілити ідеї НГО в життя. Якщо існує слабке громадянське суспільство і централізований апарат (як колись у Східній Європі), то вплив залежить від доступу до тих, хто ухвалює рішення. У США фрагментований державний апарат і сильне громадянське суспільство дозволяють легкий доступ НГО, вимагають, однак, для постійного впливу довгого і важкого процесу творення коаліцій.

3. Структура політичної мережі, яка поєднує державний апарат і громадянське суспільство. Мережі поділяють на консенсусні та поляризовані. Консенсусна система відзначається сильними посередницькими організаціями та компромісними формами рішень, тоді як поляризована система характеризується розподільчим процесом переговорів, які часто ведуть до блокування рішень. Якщо комбінація сильного громадянського суспільства і

Risse-Kappen T (Hg.) Bringing Transnational Relations Back In. Non-State Actors, Domestic Structures and International Institutions. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1995. – S. 14-28.

централізованого державного апарату поєднується консенсусною системою, як наприклад, у корпоративних структурах деяких малих європейських країн чи Японії, то передбачається важкий доступ НГО до центрів ухвалення рішень, однак, істотний і тривалий вплив у разі успішного доступу. Якщо ця комбінація поєднується поляризованою системою, наприклад, в Індії, вплив НГО буде малим.

Вплив міжнародних НГО на державну політику може посилюватися через дедалі активніше міжнародне інституювання. Однією з форм впливу НГО є так званий «бумеранг-ефект», при якому НГО на національному рівні здійснюють тиск на національні уряди через міжнародні інституції (це стосується насамперед людських прав). Вплив НГО в цьому процесі залежить від впливу міжнародних інституцій на ухвалення рішень на національному рівні.

Важливою стратегією впливу на держави є також вплив на громадську думку. Метою тут може бути і ухвалення конкретного рішення, і зміна базових цінностей суспільного життя, що теж можна тлумачити як непряму стратегію модифікації державних рішень.

Стратегії НГО, що спрямовані на зміну цінностей, створюють проблеми для емпіричного дослідження їх впливу, тому, що ця зміна може відбуватися і без їхньої участі. Окрім того, навіть успішне впровадження цінностей може залишитися без практичних наслідків. Про це, наприклад, свідчить досвід виступів проти війни в Іраку, коли вплив на громадську думку був успішний, що не завадило урядам деяких країн брати участь в операції.

Окрім держав, об'єктом впливу НГО можуть бути міждержавні форуми. Йдеться насамперед про такі міжнародні конференції, як в Ріо 1992 року (захист довкілля), Відні 1993 (людські права), Пекіні 1995 (жіночий рух). У цьому випадку завдання НГО полягає в тому, щоб змусити уряди до участі в переговорах, щоб сформувати відповідну позицію та підписати угоди. Згодом вони мали б спостерігати за дотриманням договорів і звертати увагу громадськості на їх порушення.

Досвід, однак, показує, що вплив НГО обернено

пропорційний значущості цих форумів. Якщо конференція важлива, то вплив НГО обмежується розширенням порядку денного і добором слів у резолюціях, без суттєвого впливу на основні пункти. Якщо конференція незначна, то уряди, перевантажені своїми справами, з полегшенням віддають відповідальність формувати остаточні резолюції структурам НГО, ухвалення яких ні до чого не зобов'язує ці уряди. Перспективною виглядає хіба що співпраця під час підготовки специфічних міжнародних договорів. НГО можуть бути успішними, якщо вони через підготовку інформації зменшують невпевненість щодо майбутнього розв'язання проблеми, і впливають на визначення інтересів держав. Вплив НГО може збільшуватися залежно від ступеня невпевненості у відповідному політичному рішенні.

Оскільки основними центрами ухвалення рішень у світі є національні держави, то метою впливу НГО на міждержавні форуми є саме вони. Діяльність НГО в цьому напрямі можна розглядати як одну і зі стратегій непрямого впливу на держави.

Ще одним об'єктом впливу НГО, який також можна розглядати в контексті непрямого тиску на держави, є секретаріати міжнародних організацій. Секретаріатам міжнародних організацій відведено важливу роль в обговоренні і впровадженні міжнародних норм. Через ці секретаріати НГО можуть впливати на дотримання цих норм у конкретній країні й відповідно на її політику. Як і в державних чи міжнародних рамках НГО висувують нові теми, надають інформацію та аргументи, щоб вплинути на розгляд теми секретаріатами, підтримують ці секретаріати в спостереженні за дотриманням договорів.

Вплив НГО на ці секретаріати, однак, різний. Якщо, наприклад, Міжнародний валютний фонд закритий до таких впливів, то деякі інші організації є сприйнятливими. Особливо для маленьких агенцій ООН НГО є бажаними партнерами, які розширюють їх ресурсну базу. Хоча співпраця НГО з організаціями ООН характеризується, радше, як «участь без

права голосу»²⁹⁴. Відносно автономні й впливові міжнародні організації такі, як Світовий банк, цінують НГО тому, що вони створюють додаткову легітимність

Припускають, що між доступом і впливом існує інверсне співвідношення. За легкого доступу вплив обмеженим, за важкого – істотніший. Як і у випадку з міжнародними форумами, секретаріати, можливості яких обмежені, надають легкий доступ для НГО, тоді як потужні секретаріати важкодоступні.

Доступ до секретаріатів залежить і від інтересів НГО. Інтереси, які ставлять під сумнів легітимність міжнародної організації будуть блокувати, допускають, однак, інтереси, спрямовані на корекцію рішень.

Обидві гіпотези виводяться з аналізу теорії організації. Міжнародні організації потребують для виживання фінансових, аналітичних та таких, що збільшують їхню легітимність, ресурсів. Вони готові співпрацювати з НГО якщо це покращує їхню ресурсну базу, наприклад, через збільшення фінансів чи інформації, але особливо через збільшення легітимності. Якщо НГО відстоюють позиції, що обмежують легітимність доступ перебивається.

Ще одним адресатом впливу НГО в глобальній політиці, який тривалий час був поза увагою, є підприємства чи корпорації. Вплив на рішення підприємств відрізняється від попередніх об'єктів відсутністю непрямої стратегії впливу на державні рішення. Якщо припустити, що в часи глобалізації держава буде втрачати здатність впливати на транснаціональні компанії, то останні відіграватимуть більшу роль як адресати впливу НГО. Подібно до бумеранг-ефекту, коли НГО через міжнародні інституції впливають на держави, непряма стратегія впливу можлива через держави та міжнародні організації на підприємства. Хоча, якщо вплив держав згодом зменшуватиметься, то така стратегія буде малоефективною.

Можливості організації дієвого впливу на підприємства

²⁹⁴ Walk H., Brunnengraber A. Motivationen, Schwierigkeiten und Chancen der Nicht-Regierungsorganisationen bei der Bildung von Netzwerken // PROKLA 97, – 1994. – Jg. 24. – H. 4. – S. 632.

(наприклад, бойкот товарів) обмежені. Виходячи з фінансової та аналітичної ресурсної бази НГО, яка менша, ніж у підприємств, і з крихких легітимаційних ресурсів, такі акції можуть бути тільки короткочасно успішними, а отже, можливості впливу НГО і в цьому випадку достатньо малі.

Немає однозначної думки щодо місця і впливу міжнародних НГО на світову політику. А. Кляйн виділяє три моделі міжнародної політики²⁹⁵.

Реальна модель. Вона опирається на необмежений суверенітет національних держав. Невтручання у внутрішні справи визначає політику щодо людських прав окремих урядів. НГО належить у цьому випадку дорадча функція.

Інтернаціональна модель визнає вже великий вплив міжнародних організацій та НГО, що опирається на дедалі більший транснаціональний консенсус щодо людських прав.

Космополітична модель виходить з пріоритету індивідуальних вимог щодо держав і приписує міжнародним організаціям і зокрема НГО важливу роль як акторів міжнародного громадянського суспільства, які оспорюють політичну домінантність національних держав.

Більшість дослідників схиляється до першого варіанта й оцінюють діяльність і вплив НГО радше скептично. По-перше, піддається сумніву самостійність НГО як соціальних чи політичних акторів. Д. Янетт, наприклад, вказує, що соціальні рухи, особливо нові, всупереч їхньому видимому антиінституційному дискурсі вже на ранніх стадіях свого розвитку підтримують інтенсивні контакти з традиційними політичними силами. Без таких зв'язків неможливо було б пояснити ні успіху європейських мирних і екологічних рухів, ні американських рухів за жіночі та громадські права²⁹⁶. По-друге, НГО дуже різні за своїм характером. Вони можуть бути

²⁹⁵ Klein A. Der Diskurs der Zivilgesellschaft: Politische Kontexte und demokratietheoretische Bezüge der neueren Begriffsverwendung. – Opladen: Leske und Budrich, 2001. – 460 S.

²⁹⁶ Janett D. Allianzsysteme von Nicht-Regierungsorganisationen in der Klimapolitik. Zwischenbericht zu einer Fallstudie zum Berliner Klimagipfel // Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen. – 1996. – Jg.9, H. 2. – S. 83–90.

і емансипованими, і кооптованими, і контрольованими, вони можуть бути консервативними і прогресивними, авторитарними і неоліберальними²⁹⁷. Відповідно їхньої ролі не можна оцінювати однозначно, і самих НГО не можна сприймати як глобальну спільноту чи суспільство. Йдеться радше про гетерогенний набір окремих акторів і про «інтернаціоналізоване, але не інтернаціональне громадянське суспільство»²⁹⁸. Окрім того, поки немає інстанції, процедури чи правил, які для світу загалом визначають обов'язкові норми самоорганізації, не може бути мови про світове суспільство²⁹⁹.

Останніми роками НГО були достатньо добре представлені в мас-медіа. Проте навіть якщо цю присутність можна розглядати як важливий фактор впливу, не варто цей вплив переоцінювати³⁰⁰.

До факторів, які обмежують вплив НГО, можна віднести також конкуренцію щодо ресурсів, внутрішні відмінності та конфлікти, дедалі вищу комерціалізацію і бюрократизацію, тенденції кооптації і послаблення радикалізму, концентрацію на лобізмі, що веде до втрати мобілізаційного потенціалу.

Усунені від можливості творити противагу до держав і транснаціональних компаній НГО є маргінальними акторами, у кращому разі – з непрямым впливом на окремі аспекти (між)державного ухвалення рішень.

Ці моделі характеризуються переходом до нижчого рівня абстракції і стосуються діяльності конкретних організацій. Водночас вони демонструють залучення (приховане чи відкрите) зазначених вище принципів

²⁹⁷ *Windfuhr M.* Der Einfluß von NGO auf die Demokratie // Merkel, Wolfgang/Busch, Andreas(Hg.): Demokratie in Ost und West. Für Klaus von Beyme. – Frankfurt am Main, 1999. – S. 543.

²⁹⁸ *Kößler R., Melber H.* Chancen internationaler Zivilgesellschaft. –Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993. – S.59

²⁹⁹ *Willke H.* Supervision des Staates. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997. – S.9.

³⁰⁰ *Klein A.* Der Diskurs der Zivilgesellschaft: Politische Kontexte und demokratietheoretische Bezüge der neueren Begriffsverwendung. – Opladen: Leske und Budrich, 2001. – 460 S.

системного підходу, і відповідність теоретичним моделям наведеним у попередніх підрозділах. Домінантними чинниками міжнародної політики надалі є держави (системи). Реального впливу громадські організації набувають лише за умов широкої мобілізації своїх прихильників або співпраці з політичними структурами. В обох випадках йдеться про використання функціональних систем. У своїй діяльності, однак, зорієнтованій на дискурс, на зміну громадської думки більшість організацій залишаються маргінальними акторами.

Таке моделювання показує конкретизацію принципів системного підходу щодо конкретних об'єктів дослідження, зокрема, через використання теорії організацій, а також ефективність їх застосування через брак достатнього емпіричного матеріалу. Одночасно воно свідчить про відповідність емпіричних даних загальним теоретичним моделям.

Висновки

Застосувавши системний підхід, я виокремив шість основних моделей громадянського суспільства, які мають різні варіанти своєї інтерпретації.

Громадянське суспільство як модель суспільного ладу характеризується як цілісна система, з набором відповідних нормативних цінностей, використовується переважно на позначення сучасних західних суспільств, або як мета соціальних перетворень, має достатньо утопічний вигляд. Моделі такого типу можна застосувати як набір цінностей, як нормативну основу для суспільних взаємовідносин, проте вони недостатні для характеристики складних суспільних відносин.

Громадянське суспільство як модель суспільного ладу виступає як типовий приклад дискурсивної, або наближеної до неї системи. У тих випадках коли вводяться функціональні елементи, як наприклад, представництво інтересів, наголос роблять на їх узгодженні та співпраці. Ідея солідарності витісняє ідею конфліктності та конкуренції.

Модель *«громадянське суспільство – держава»*. У цій

моделі громадянське суспільство моделюється через його співвідношення з державою. Попри, на перший погляд, простий дуалізм, тут можна виокремити три основні підходи, які суттєво відрізняються між собою:

1) перевага надається цілісному баченню суспільства і держави як уособленню цієї цілісності. Громадянське суспільство розглядається як *внутрішнє середовище*, як частина цієї цілісності (системи) (Гегелівська традиція);

2) громадянське суспільство (середовище) визнається первісним і зовнішнім щодо держави. Державі (одній із систем у цьому середовищі) відведено функцію обслуговування цього суспільства. (Ліберальний підхід);

3) державу і громадянське суспільство розглядають як різні сфери (системи) суспільної діяльності, без надання переваги жодній з них.

Перший варіант можна використовувати для описування стабільного демократичного суспільства, він достатньо придатний для пояснення різноманітних суспільних процесів. Другий варіант використовують як альтернативу до сучасного суспільства, зумовлену прагненням нових лівих рухів розхитати застигли політичні структури, а також намаганням правих послабити державний вплив на сферу економіки. Третій варіант може означати відірваність деяких верств населення від участі в політичному житті і є характерним радше для західних суспільств ХІХ століття та для певної фази сучасних трансформаційних процесів.

Громадянське суспільство як модель соціальної сфери. Ця модель найбільш контроверсійна, оскільки стосується питання, чим саме є громадянське суспільство як соціальна сфера чи система. «Все, що поза державними структурами» є надто широким визначенням. Звуження відбувається через «політичне», «неполітичне», «структуроване», «неструктуроване», «економічне», «неекономічне» тощо. В інституційному розрізі можна виокремити такі основні підходи: а) сфера інтеракційних систем, тобто систем найнижчого рівня ієрархії; б) сфера організаційних систем, або

систем середнього рівня ієрархії; в) система всіх недержавних організацій, г) соціальні рухи, як перехідні процеси, або становлення нових структур. У функціональному зрізі це: а) сфера представництва і відстоювання інтересів; б) реалізація політичних рішень; в) сфера спілкування та вироблення суспільних цінностей. Різноманітні поєднання інституційних і функціональних характеристик моделей цього типу загалом придатні до описування деяких соціальних процесів, частина, проте, нехтує тією особливістю, що домінування функції комунікації характерне для *інтерактивних систем*, а представництво інтересів вимагає *організаційної* структури. Крім того, приписування цим моделям нормативних характеристик ускладнює їх практичне застосування.

Слід зазначити, що попри намагання виділити громадянське суспільство як «третій сектор», як особливу функціональну систему, в практичній площині функції, які їм приписують загалом вкладаються в ієрархічну (політичну) систему побудови суспільства, і у функції представництва інтересів окремих громадян перед системою (державою) та реалізації політичних рішень, і у функції творення придатних контекстів для політичної комунікації.

Наголошування на функції комунікації є основою для наступного варіанта моделей, а саме моделей *громадянського суспільства як сфери комунікації*, частина з яких, проте, виходить за межі соціальної сфери. Я виокремив три основні моделі цього типу, хоча й не завжди чітко розмежовані:

- 1) як соціальна сфера або система певних інституцій, для яких функція комунікації є домінантною;
- 2) як суспільна система, в якій раціональна комунікація є невід'ємною частиною усієї (політичної) системи;
- 3) як сфера дискурсів (власне комунікація), не обмежений інституційними рамками процес творення суспільних цінностей, громадської думки.

Перша модель є спробою пошуку соціальної сфери «неполітичної» і «неекономічної» і виступає переважно як ліберальна модель публічної сфери. Детальніший аналіз її

функцій, зводить, проте, її до інтерактивних систем. Друга модель є продовженням традиції Арістотеля – Канта. Громадянське суспільство у цьому випадку виступає як нормативний проект у формі великої дискурсивної системи. Окрім того громадянське суспільство у цьому варіанті може виступати (теж певною мірою нормативно) як суспільство у якому інституційовано раціональні процедури обмеження функціональних систем (функціонально-дискурсивна система). Третій варіант акцентує увагу на відмінності дискурсу від функціональної системи і виступає як модель дискурсивної комунікації. З деякими застереженнями може використовуватися для позначення сфери моралі, норм, культури, комунікації, а також процесу творення суспільних цінностей і громадської думки.

Транзитна модель громадянського суспільства. На відміну від інших моделей громадянського суспільства (попри їх різноманітність), у яких воно виступає як відносно стаціонарна структура чи середовище, у цьому варіанті розглядається становлення і розвиток громадянського суспільства в авторитарних системах, його формування в умовах демократизації, його вплив на консолідацію нових демократичних систем.

Якщо виходити з трифазної моделі трансформації (лібералізація, демократизація, демократична консолідація), то протягом цього процесу ми маємо справу як мінімум із трьома різними моделями громадянського суспільства. У першій фазі громадянське суспільство виступає як єдиний актор (система), завдяки спрямованості дії численних організацій проти старого режиму (модель протиставлення громадянського суспільства і держави). У другій фазі воно представлене безліччю дрібних акторів із практично відсутнім державним впливом (несформованість цілісної системи). У третій фазі воно становить складну сукупність різнорідних за величиною та інтересами організацій з неоднозначним впливом на політику держави (системи).

Нормативні засади відіграють більшу роль на першій стадії, а саме в протистоянні старому режиму. Їх роль у

внутрішній організації і в наступних двох стадіях істотно менша, і особливо менша порівняно зі суспільством усталених демократій. Нормативні цінності набувають знову ваги в останній стадії консолідації. Власне закінчення фази демократичної консолідації і означає в ідеальному варіанті встановлення цих норм.

Побудова цієї транзитної моделі на основі останніх емпіричних даних дає підстави вважати її достатньо реалістичною. Очевидною є також її відповідність системним закономірностям. Однак, вона все ж таки не є універсальною моделлю, оскільки трансформаційні процеси в деяких країнах мають відмінний характер.

Міжнародне громадянське суспільство. На відміну від моделей, які ми розглянули вище, і в яких громадянське суспільство змодельовано або в контексті розвинених держав, або в процесі трансформації, тут маємо справу зі складною системою взаємовідносин, які залежать від багатьох факторів. Якщо в попередніх моделях, спрощено кажучи, було одне громадянське суспільство й одна держава, то в цьому варіанті існують багато держав і багато громадянських суспільств. Якщо сюди додати численні міжнародні інституції і транснаціональні корпорації, то одержимо модель з великою кількістю змінних. Окрім власне громадянського суспільства (в цій моделі розглянуто діяльність НГО), яке може мати різноманітні характеристики, держави і міжнародні організації також відрізняються за своїми структурами цілями і т.д.

Отже, можна виокремити дві основні моделі:

1) перша розглядає міжнародне суспільство як сукупність національних держав (систем). Міжнародному громадянському суспільству (організаціям) належить у цьому випадку дорадча функція (роль середовища, переважно дискурсивного).

2) друга розглядає міжнародне суспільство як власне міжнародне громадянське суспільство, в якому міжнародні організації, зокрема НГО, конкурують за вплив з національними державами. (Міжнародний варіант ліберальної моделі співвідношення держави і громадянського суспільства.)

Перша може бути придатною для аналізу сучасних міжнародних відносин, друга виступає радше як утопічна альтернатива чи модель майбутнього.

Отже, сучасний підхід до громадянського суспільства характерний великою різноманітністю моделей. Кожна з цих моделей має право на існування, потребує, однак, часто уточнень і визначення меж свого застосування.

ВИСНОВКИ

Останніми роками поняття *громадянського суспільства* настільки поширилося, що в деяких мовах воно стало просто граматичною зв'язкою. У цій роботі висвітлено тільки окремі питання, пов'язані з застосуванням цього поняття. Основною метою було виявлення і аналіз на основі системного підходу принципів моделювання громадянського суспільства як системи соціально-політичних відносин в контексті їх використання для аналізу сучасних і майбутніх суспільних процесів в Україні

Використання концепту громадянського суспільства для пошуку нових форм суспільної організації і як суспільного ідеалу в політичних дискусіях вносить в це поняття багато недолугостей. Застосування системного підходу для його аналізу дає змогу їх позбутися, і робить це поняття придатним до наукового використання.

Різноманітність моделей громадянського суспільства засвідчила несформованість цього поняття. Його використання простягається від позначення окремих секторів суспільного життя до міжнародних масштабів, від загальних нормативних теорій до абсолютно конкретних повсякденних явищ. Такий широкий спектр можна пояснити, з одного боку, складністю самого поняття, що вже на початку свого розвитку було покликане позначити доволі складний феномен суспільного життя, а з іншого боку, складністю сучасних процесів суспільного розвитку, які потребують свого осмислення і позначення в конкретних поняттях. *Громадянське суспільство* через свою невизначеність виявилось одним із найбільш адекватних щодо цього понять. Складність і деяка невизначеність поняття дали простір і для широких спекуляцій щодо нього, і для виявлення його евристичного змісту.

У цій праці розглянуто бачення громадянського суспільства кінця ХХ – початку ХХІ сторіччя, коли у зв'язу з транзитними процесами в країнах Центрально-Східної Європи

відбувалося широке впровадження поняття громадянського суспільства у політичний дискурс, а також коли в країнах усталеної демократії відбувалося переосмислення взаємодії органів публічної влади з суспільством. В роботі використані праці здебільшого західних науковців. Такий вибір джерельної бази зумовлений і пошуком теоретичних джерел цього поняття (в далекій і близькій історичній перспективі), і розмахом наукових досліджень соціальних процесів, необмежених рамками трансформаційних процесів. Окрім цього, це дає змогу ввести в науковий обіг маловідомі в Україні зарубіжні праці.

Для здійснення поставлених мети і завдань у роботі використано методологію системного підходу, його модифікацію в системній теорії суспільства, структурно-функціональному аналізі, теорії інтерактивної поведінки або символічної взаємодії, теорії організації. У цьому контексті введено розмежування *функціональних* і *дискурсивних* систем. Дискурсивна система визначається як ідеальна модель раціональної комунікації, яка передбачає рівних і вільних суб'єктів, раціональну дискусію і раціональні процедури ухвалення рішень.

На основі вибраної методології досліджено виникнення та розвиток поняття громадянського суспільства. Встановлено, що розвиток поняття громадянського суспільства характеризується дедалі вищою дивергенцією його розуміння та застосування, розширенням методологічних принципів його моделювання.

Реконструюючи сучасне бачення громадянського суспільства, виокремлено шість основних моделей, які можуть мати різні варіанти своєї інтерпретації. Ці моделі позначають і структурні особливості самих моделей, і форми їх представлення більшістю науковців: 1) громадянське суспільство як модель суспільного ладу; 2) модель «громадянське суспільство – держава»; 3) громадянське суспільство як модель соціальної сфери; 4) комунікаційна модель громадянського суспільства; 5) транзитна модель громадянського суспільства; 6) модель «міжнародне громадянське суспільство».

Кожна з цих моделей має право на існування, і їх моделювання в тому чи іншому вигляді свідчить про теоретичний та практичний попит на них (деколи про логічні помилки). Їх подальше використання в політичній площині буде залежати від збереження цього попиту. У науковому плані критерієм подальшого використання цих моделей повинно бути їх відповідність принципам системного підходу, які було розглянуто вище.

У цьому аспекті перш ніж зробити пропозиції щодо подальшого використання поняття громадянського суспільства, слід зробити кілька зауважень, які коротко підсумовують роботу.

Це дослідження показало недостатність багатьох моделей, їх часткову неадекватність в сучасних умовах. Використання системного підходу дало змогу виявити неповноту окремих моделей, їх недостатню обґрунтованість. Водночас здійснена реконструкція моделей громадянського суспільства дає основу і напрями для подальших досліджень.

Як було показано вище, сучасне моделювання громадянського суспільства відзначається недостатнім розрізненням систем різного рівня структурованості, а також не завжди чітким розмежуванням дискурсивних і функціональних систем. Тому слід ще раз наголосити на залежності функцій громадянського суспільства від форм його організації. Потрібно враховувати, що представництво інтересів вимагає *організаційної* структури, а незалежний, неполітичний дискурс характерний для *інтерактивних систем*. Дискурс як форма раціональної комунікації не творить системи, і може виступати або як основа функціональних систем, або їх обмежувальним чинником.

Співвідношення громадянського суспільства та демократії чи політичної системи загалом визначається залежно від того, які складники – функціональні чи дискурсивні – в ньому домінують. Стосовно демократії, то можливі такі варіанти. Якщо громадянське суспільство і демократія виступають як дискурсивні системи (що ми бачимо переважно на нормативному рівні), то роль громадянського суспільства в демократії чи демократизації суспільства

позитивна. А. Селігман говорив навіть про ідентичність цих двох понять. Якщо під громадянським суспільством розуміти дискурсивне середовище, а під демократією – функціональну владну систему, то громадянське суспільство може істотно обмежувати її функціональність (це стосується також недемократичних систем). Функціональне громадянське суспільство однаковою мірою може негативно впливати на демократію як дискурсивну систему. Співвідношення громадянського суспільства і демократії як функціональних систем залишається амбівалентним.

Попри намагання виділити громадянське суспільство як «третьій сектор», як особливу функціональну систему, рівнозначну державі і ринку, в практичній площині функції, які йому приписують, загалом вкладаються в ієрархічну (політичну) систему побудови суспільства, і у функції представництва інтересів окремих громадян перед системою (державою) та впровадження політичних рішень, і у функції творення придатних контекстів для політичної комунікації.

На основі проведеного дослідження слід констатувати, що моделі, побудовані на емпіричних дослідженнях збігаються з моделями, які враховують принципи системного підходу. У цьому зв'язку можна припустити, що за нестачі емпіричних даних використання такої методології може бути допоміжним у дослідженні суспільних процесів.

Використання принципів системного підходу в моделюванні громадянського суспільства дає підстави відмовитися від двополюсного світу, від класового поділу суспільства, від простого протиставлення суспільства і держави. Дихотомія *володар–піддані, вождь–народ, індивід–суспільство* перестає бути актуальною. На нових засадах змодельоване громадянське суспільство відкриває шлях до нелінійних моделей суспільства, а отже, відкриває широкі можливості для подальшого моделювання нелінійних суспільних процесів.

Виділення громадянського суспільства як категорії соціально-політичного знання має спиратися на чітко визначені критерії диференціації, основою якої має бути системний підхід. У цьому контексті пропоную такі варіанти

громадянського суспільства, які в подальшому можна використовувати в соціально-політичних дослідженнях:

- *Недержавна сфера*. Функціональна сфера всіх недержавних об'єднань. Старий гегелівський поділ ще залишається актуальний за умови, що в основу такого поділу покладено розрізнення держави як емерджентної системи і громадянського суспільства як середовища. Аналогією тут можуть бути також принципи *ієрархії* та *ринку*. Жоден із цих принципів не може самостійно на довшу перспективу характеризувати суспільної структури³⁰¹. Сфера, яка не потрапляє під жорстку державну ієрархію, є умовою розвитку усєї системи, державна ієрархія є натомість гарантією цілісності системи. Така модель громадянського суспільства, попри її спрощеність, може бути адекватною для пояснення деяких загальних суспільних процесів.

- *Сфера інтеракцій* або найнижчий рівень суспільної ієрархії. Ця модель передбачає уточнення попередньої моделі й зводить поняття громадянського суспільства до інтерактивних систем. Ідентифікація *громадянського суспільства* з цією сферою може бути доцільною, якщо наголошувати на незалежній комунікації. Нерозвиненість організаційних структур може служити гарантією від втручання функціональних систем, одночасно, однак, означає мінімальний вплив на політичні процеси. Ця сфера може представляти інтерес як середовище для формування нових соціальних рухів, нових форм опосередкування і нових типів асоціацій, як джерел місцевої солідарності та солідарності на міжособовому рівні.

- *Сфера організацій* або середній рівень ієрархії. Ця модель передбачає обмеження громадянського суспільства через виокремлення власне *організацій*. Вона може бути адекватною, якщо наголошувати на функціях представництва інтересів, реалізації політичних рішень, політичного впливу. У сучасних високоструктурованих суспільствах ця сфера вже

³⁰¹ Buchanan J. M. Market Failure und Political Failure. Paper presented to CIVITAS Conference. – Herdecke 22–25.10.1986. (Schreibmaschinenmanuskript) – S.19.

здатна переймати на себе окремі державні рішення, припускають також, що в майбутньому його роль зростатиме³⁰². Саме ця сфера здатна консолідуватися за деяких умов і бути або опорою для держави, або її опонентом.

- *Сфера дискурсів* або *дискурсивна система*. Ця модель ґрунтується на розмежуванні функціонального і дискурсивного. Громадянське суспільство може позначати суспільство, у якому поряд із функціональними інституційовано й ефективно діють дискурсивні системи (через механізм демократичних виборів, через інститут людських прав). Водночас воно може позначати сферу раціональної комунікації, громадської думки, сферу цінностей. Розвиненість раціональної комунікації передбачає громадянина з усіма правами, які йому традиційно приписують. Така модель повинна сприйматися, однак, без надмірної ідеалізації, оскільки надмірна розвиненість дискурсивної сфери може обмежувати системні функції. Подальша демократизація, на якій наголошують численні дослідники громадянського суспільства, має свої межі.

У зв'язку з різноманітністю тлумачень поняття громадянського суспільства варто було б розглянути також відмінне позначення його змісту українською мовою. Наприклад, сферу організацій можна було б позначати як „громадське суспільство”, а сферу цінностей та дискурсів – як „цивілізоване”.

Ці пропозиції не є вичерпними, вони вказують лише деякі з можливих варіантів подальшого наукового визначення поняття громадянського суспільства за допомогою системного підходу. Використання цього підходу, на нашу думку, доконечне, оскільки саме завдяки йому це поняття може залишитися дієвим інструментом соціально-політичних досліджень, і, ймовірно, зможе послужити для розв'язання багатьох ще не розв'язаних проблем, а також для постановки нових.

³⁰² Willke H. Ironie des Staates: Grundlinien einer Staatstheorie polyzentrischer Gesellschaft. – Frankfurt: Suhrkamp, 1992. – 398 S.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Бунік Микола Зиновійович

ПРИНЦИПИ МОДЕЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СФЕРИ САМОВРЯДНИХ ВІДНОСИН

Монографія

Здано на складання 05.11.2024 р.
Підписано до друку 26.11.2024 р.
Формат 84×108/32. Папір офсетний.
Гарнітура PF Agora Serif Pro. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 9,68
Обл.-вид. арк. 10,04
Наклад 100 примірників.
Замовлення № 923

Літературна агенція «ПІРАМІДА»
Україна, 79006, а/с 10989.
м. Львів, вул. Плугова, 6.
тел./факс: (032) 235-53-28
e-mail: pyramidabook@ukr.net
www.pyramidabooks.net